

Лекція

Естетика самогубства

Почнемо з того, що термін "естета" вперше ввів в науковий ужиток німецький філософ XVIII століття Олександр Баумгартен. Буквальний переклад грецького слова "aisthetikos" - що відноситься до плотського сприйняття. Баумгартен при цьому не був творцем нової науки, а тільки дав ім'я області знання, що склалася в глибокій старовині, отримала розвиток в середні віки і епоху Відродження, досягла своєї зрілості в німецькій класичній філософії. Для Баумгартена естетика - нижчий ступінь гносеології, наука про плотське пізнання, довершеною формою якої є краса.

Питання про те, що слід розуміти під красою взагалі, красою, відмінною від окремих красивих предметів і речей, заданий Гиппію Великому Сократом, залишається без відповіді вже більше двох тисяч років.

"Чи не буде все прекрасне прекрасним завдяки прекрасному?" - хитро цікавився Сократ у Гиппія, і той погоджувався. "І це прекрасне є щось?" - продовжував Сократ. Гиппій і з цим погоджувався. "Так відповідай мені, що ж таке це прекрасне?" Гиппію, який спершу відповів, що найпрекрасніше - це прекрасна дівчина, довелося незабаром погодитися з Сократом, що і найпрекрасніша дівчина потворна в порівнянні з родом Богів. Далі Гиппій за допомогою Сократа переконався в тому, що і золото, і багатство, і здоров'я, і задоволення не є прекрасними завжди, для всіх і за будь-яких умов. Не випадково цей знаменитий діалог, приведений Платоном, закінчується словами Сократа: "Прекрасне - це важко".

Дійсно, важко. Ось російському філософові Володимирі Солов'єву не подобається глиста, так він прямо і називає її "крупним прикладом справжнього неподобства в природі". Що б він, проте, сказав, дивлячись на гельмінтолога з мікроскопом в руках, будови, що милується досконалістю, тій же глисти?

Адже якщо об'єкт, явище здійснене, тобто максимально відповідає своєму призначенню, означає воно гармонійно. А гармонія, що в перекладі з грецького означає зв'язок, відповідність, стрункність, поєднання, злиття компонентів об'єкту в єдине ціле, його органічність, розглядається естетикою як істотна характеристика прекрасного. Глиста ж гармонійна, оскільки її будова безпосередньо сприяє її виживанню, воно доцільне в плані адаптації до тих умов, в яких вона існує.

Навряд чи кому-небудь вдасться провести чітку грань між потворним і прекрасним. Чи не зв'язані ці поняття діалектичним законом єдності і боротьби протилежностей? Тоді правильніше не шукатиме абсолютну красу, протиставляючи її абсолютному неподобству, а вивчати діалектику їх взаємозв'язку, взаємообумовленості.

Що є краса, прекрасне для різних народів в різні епохи?

Категорія прекрасного пройшла довгий і складний історичний шлях розвитку, по-різному заломлюючись в різних соціальних формаціях, релігійних і філософських системах. "Прекрасне одним - потворне іншим". Принципово неможливо знайти явище або предмет, який би всіма сприймався як щось прекрасне, так само як і щось здійснене потворне. Цей факт точно помітив Н. Р. Чернишевській, який пи-сал, що навіть поняття про красу дівчини абсолютно розрізняється у російського селянина і у представників освіченого дворянського стану і що "напівповітряна" салонава красуня може справити неприємне

враження на селянина, для якого перша умова жіночої краси - здоров'я і сила. Чом би не припустити, що подібні метаморфози можливі і по відношенню до самогубства?

Оскільки традиційно з краси починається будь-яке естетичне дослідження, пригадаємо коротко, що ж вважали прекрасним ті, хто жили до нас.

Про розуміння прекрасного у доісторичної людини ми можемо судити лише по наскальних малюнках і кам'яних статуетках ("Венери неоліту"). На жаль, цього дуже мало, для того, щоб можна було без надуманості судити про естетичні переконання стародавніх людей. Більш інформативними є стародавні літературні джерела, які дозволяють прослідкувати розуміння категорії прекрасного в цивілізаціях Давнього Єгипту, Шумера і Вавілона. При цьому, щоб уникнути зайвих складнощів, проведемо наш короткий аналіз по двох основних критеріях:

1. Що саме розумілося під красою і вважалось прекрасним?

2. Як пояснювався феномен прекрасного?

Коріння естетики, як справедливо відзначають багато авторів, слід шукати не в класичній античності, а в культурі Давнього Єгипту - цивілізації, що виникла в Північно-східній Африці, в долині Ніла.

З ім'ям пануючи Міна - засновника першої царської династії - зв'язаний початок літописної єгипетської традиції. Африканська за походженням, староегипетська культура знайшла свою особу в межах 3300-3000 років до н. е., коли виникла ієрогліфічна писемність і склалися специфічні риси мистецтва, солярний (сонячний) культ, обожнювання правителя, розвиток заупокійних уявлень.

Безпосередньо виходячи з солярного культу, в Давньому Єгипті під вищою красою розумілося сонячне світло, що тільки обожнювало. Сонце, або Бог Сонця, що для стародавнього єгиптянина було рівнозначне, наповнює важ мир світлом; воно несе тепло, своїми променями дає життя всьому живому на Землі і є вищим благом і вищою красою. Тому у всіх творах єгипетської писемності, що дійшли до нас, сонце і краса є синонімами.

Прекрасна також для стародавнього єгиптянина і молода дівчина як продовжує роду, що несе любовну насолоду, яка відносилася до цінностей першого рангу. При цьому слід зазначити, що єгиптяни завжди убачали красу не стільки у формі, скільки в ступені корисності тих або інших явищ і предметів.

У Стародавньому Шумерові - цивілізації, що виникла на рубежі IV-III тисячоліть до н. е. в південній частині межиріччя Тигра і Евфрата, - з розумінням красу нерозривно зв'язано поняття тотема - родового "Я", відчуття якого було органічно пов'язане із статевим відчуттям. Тотем як символ роду втілював щось пишне, рясне, плодоносне і прекрасне. На шумерському друці можна побачити сцени статевих актів людини з скорпіоном і іншими тваринами, і при цьому скорпіон як тотем і пов'язане з ним уявлення про статеvu силу сприймається як щось прекрасне.

Шумерам належить і перша відома ієрархія прекрасного:

Найпрекрасніше для шумера Боги і Богині.

Прекрасні служби в їх честь. (При цьому, якби, наприклад, самогубство було складовою частиною цих служб, воно неминуче сприймалося б як прекрасне. Як відомо, в Стародавній Індії тисячі людей щорічно позбавляли себе життя під колесами ідола Джагерната, оскільки, по ученню брамінів, самогубство приємно гнівним богам і, отже, чудово.)

Прекрасні храми Богів, прекрасна музика, прекрасна любовна пристрась, оскільки вона вселена Богами. Як і для стародавніх єгиптян, для шумер чудово виблискуюче, сяюче сонце, чудово все, що включає звеличене, яке розумілося як щось величезне, що підноситься, лякає, викликає жах.

Слід звернути увагу, що прекрасне як здійснене для шумера - це "зроблене за всіма правилами", це точність у виконанні ритуалу, це висока техніка виконання.

Запам'ятаємо це надзвичайно важливе для стародавнього світу розуміння прекрасного. Надалі це допоможе нам відкрити двері в складний світ естетики народів Сходу: Індії, Японії, Китаю. Без розуміння краси як "здійсненого за всіма правилами ритуалу" неможливо зрозуміти естетові ритуального самогубства, що сторіччями існував в Індії і Японії (сати і харакірі).

У Стародавньому Вавілоні чоловік вже виділяє себе з космосу, що оточує його, вперше наділяючи якостями прекрасного не тільки Всесвіт, але і власне тіло і душу. Отримавши автономію, атрибути прекрасного, з одного боку, стали тяжіти до форми, а з іншою, суть прекрасного стала наповнюватися земним, людським змістом. До категорій прекрасного почали відносити цнотливість, справедливість, добро. Естетичний комплекс прекрасного, пов'язаний з божественним абсолютним, тотемом, розпадається, і починається поступове становлення нового естетичного комплексу, де центр - особа людини.

Видатний пам'ятник шумеро-вавілонської словесності "Епос про Гильгамеше" вважається першою трагедією в світі, а Гильгамеш - першим трагічним героєм. У цій трагедії повествується про пошуки людиною безсмертя і ставиться питання про сенс людського життя.

Мабуть, лише з цього періоду ми можемо говорити про можливість естетичного переживання смерті людини взагалі і самогубства зокрема, як явища трагічного.

Ще одна з самих якнайдавніших цивілізацій миру - Стародавній Іран. Древнє Іранські релігії (зороастризм, зервенизм, манихейство) зробили значний вплив на подальший розвиток філософських переконань античного миру і есхатологічні учення в християнстві і ісламі. Що єдина дійшла до нас стародавня Іранська книга Авеста визначає прекрасне як хороше, добре, благо. Прекрасне те, що добре і корисно для людини. Світло також розуміється стародавніми іранцями як вище благо, добро і вища краса.

Ці ж уявлення знаходять своє віддзеркалення і в стародавній книзі народу Палестини - Біблії. Прекрасне світло, бо він виявляє всю красу миру. Саме слово "краса" (jafē) схоже на слово "сйаво" (jefī). Екклезіаст проповідував, що мир, створений Богом, пронизаний красою. У Біблії ми знаходимо оригінальну естетичну категорію tob = добре = чудово. Tob відображає красу створеного Богом миру ("...и сказав Бог, що це добре").

У Біблії вперше виникає диференціація краси плотської і краси розумної. Плотська краса (hen) - красота видимого, відчутного миру. Розумна краса (hadar) - краса божественного духу, його велич і слава. Hen і hadar - вираз гармонії і цінності предметів навколишнього

світу. Особлива категорія краси - *tabnith* - відображає красу і гармонію, що твориться людиною.

Величезне значення для людства має цивілізація Стародавньої Індії. З дуже раннього часу вона знаходилася в тісних контактах з багатьма країнами Сходу і античного миру. Багато видатних філософів Стародавньої Греції і Стародавнього Риму відвідували або мріяли відвідати Індію.

Естетичні уявлення, що містяться в Упанішадах і Рігведе, тісно сплетені з філософським-релігійними і етичними поглядами.

Стародавні індуїсти вважали, що вищі естетичні переживання доступні не всім і можливі тільки при спогляданні і пізнанні вічних істин. Немає нічого прекраснішого за вічного Брахмана, його нагадують лише світло і колір сонця, тепло, полум'я і жар жертвового багаття, на якому, по індійських звичаях, було прийнято спалювати труп померлого і на якому, по ритуалу, повинна була кінчати життя самогубством індійська жінка у разі смерті чоловіка. Щастя пізнання Брахмана не може бути описане словами - воно осягнулося лише своїм внутрішнім початком. Брахман - "світоч світочів", образ безсмертя, блаженства. Знання Брахмана можна уподібнити спогляданню "світла в людині" або "світла усередині серця". І це прекрасне і блаженне споглядання.

Антична естетика базується на міфологічному тлумаченні навколишнього світу. "На питання, що найпрекрасніше для тодішньої людини, можна відповісти тільки одне: найпрекрасніше для нього Боги, демони, герої як граничне і космічне узагальнення общинно-родових відносин" (А. Ф. Лосєв).

Прекрасна і родова община, і прекрасний цілком підлеглий цій общині людина, що не має власної мети, окрім служіння родовій общині, і якщо самогубство якого-небудь члена общини або навіть групи її членів служитиме інтересам общини, таке самогубство безперечно чудово.

Але найпрекрасніше, звичайно, космос - космос живий і одушевлений. Саме споглядання і естетичне переживання краси космосу привело античність до формування таких категорій естетики, як міра і симетрія, ритм і гармонія.

Античну класичну естетику прийнято підрозділяти на чотири основні етапи: рання класика, середня класика, висока класика і пізня класика.

Представники ранньої космологічної класики розглядали красу і мистецтво як щось зовнішнє і матеріальне. Геракліту належить своєрідна, декілька відмінна від шумерської, ієрархічні сходи прекрасного. Він розрізняв в порядку убування:

1. Красу Богів.
2. Красу людини.
3. Красу тварин.

Вперше в історії естетичної думки Геракліт, передбачаючи софістів, визнав можливим самотійно розглядати красу людини.

Емпедокл загалом визнавав прекрасним весь плотський світ і був, таким чином, основоположником однієї з двох існуючих концепцій панестетизму. Перша з них стверджує, що все в світі прекрасного, друга - що все в світі може бути прекрасним. Згідно другої концепції панестетизму, немає нічого в світі, що за певних умов не могло б сприйматися людиною як прекрасне. І тим більше немає нічого в світі, що за певних умов не могло б сприйматися естетично. Дуже цікава в плані нашого дослідження думка, поважаний читач.

Якщо ми переконаємося, що все в світі може сприйматися естетично і все в світі може сприйматися як щось прекрасне, сама собою відпаде потреба доводити, що і самогубство може розглядатися з позицій естетики.

Деякі сучасні вітчизняні автори, не заперечуючи релятивності категорії прекрасного, проте, обмовляються, що адже ось неможливо, наприклад, уявити собі, щоб коли-небудь вид хижака, що терзає дитину, міг дати кому-небудь з нормальних людей естетичне переживання.

Некоректність цього, здавалося б, безперечного прикладу, поміщена в цих самих незначних на перший погляд "коли-небудь" і "кому-небудь".

Спробуємо включити подібний сюжет в релігійний або містичний обряд (історія знає випадки і страшніше), і подібна сцена поза сумнівом сприйматиметься його учасниками як щось прекрасне, якщо допустити, що для них, наприклад, тільки дитина, розтерзана хижак, дістане доступ до безсмертя, або цей хижак є для даної спільності тотемом, і немає нічого прекраснішого за принесення йому в жертву найдорожчого.

Крім того, якщо, згідно авторам, дане видовище не може викликати естетичних переживань у нормальної людини, отже, у ненормального воно такі може викликати. Не заглиблюючись детально в дуже складну проблематику взаємозв'язку і диференціації понять психічної норми і патології, задамося для себе питанням - невже були психічно ненормальними тисячі і тисячі стародавніх римлян, що милуються тим, як ті ж хижак на арені терзали тіло раба? Якщо подібні видовища викликають естетичні переживання, означає естетичне переживання залежить від самої людини, що знову-таки доводить їх суб'єктивність і релятивність. Релятивність краси неминуче приводить до виникнення панестетичної концепції, яка проголошує, що все в світі може бути прекрасним і все в світі може бути естетичним. І при цьому абсолютно безглузда не тільки будь-яка спроба пошуку "краси взагалі", але і спроба пошуку "потворного взагалі". Проте повернемося до стародавніх греків. До періоду середньої класики відносяться відома школа софістів (Протагор, Горгій, Продік, Гиппій, Антифонт) і великий Сократ, самогубство якого, напевно, є одним з найвідоміших в світі. Краса, з погляду софістів, завжди релятивна (відносна), завжди плотський виразима, вона захоплює людську особу, наповнює її бурею пристрастей.

Сократу належить відомий вислів: "Прекрасне те, що розумно, що має сенс". Він вперше в історії естетичної думки поставив проблему прекрасного "самого по собі, прекрасного для всіх і за будь-яких умов" і, звичайно, не зміг вирішити цю проблему, як, втім, і жоден філософ після нього. Краса, по Сократу, є принцип, основне положення, індуктивно визначуваний сенс. Одне з останніх припущень Сократа в його знаменитому діалозі з Гиппієм Великим: "Краса взагалі є доцільність".

Для естетики Платона як представника високої класики, в якій відбулося злиття на більш високому рівні ранньої космологічної і антропологічної естетики, їх синтез і повернення

до космосу, основоположним є вчення про ідеї, ейдосах. Краса для Платона - це взаємопроникність ідеального і матеріального. Чим повніше ідеальне утілюється в матерії, тобто, чим в речі менше матерії, тим вона прекрасніша.

Для представника пізньої класики Арістотеля вища краса є Єдине, Розум, Світова Душа і Космос. Розум для Арістотеля - якась вічна суть, буття, не схильне до зовнішньої дії, яка і є красою. Найвища краса - це краса живого, одушевленого і наповненого розумовими енергіями плотського космосу.

У людському житті краса і блага зближуються, втрачаючи відмінність. Обидва ці терміну зливаються у Арістотеля в нове поняття "калокагатія" - єдність етично "хорошого" і естетично "прекрасного". Прекрасне - внутрішня чеснота (справедливість, мужність, великодушність, благородство і т. д.). Якщо античності в цілому властиве розуміння чесноти як блага, а її зовнішній прояв розглядався як краса, то, у Арістотеля благо - це звичайні життєві блага, а чеснота - суть краса.

Для середньовічної християнської естетики характерна оцінка трансцендентної, духовної, божественної краси як самою вищою. Ця духовна краса незрівнянно вище за красу природного світу, вище за красу тілесної. Якщо для представників античної естетики найпрекрасніше є космос, то для представників середньовічної християнської естетики найпрекрасніше є Бог.

Згідно одному з перших християнських теоретиків св. Августина, тільки чиста душа, не заплямлена брудом тілесної насолоди, може досягнути красу Бога і красу Всесвіту, як віддзеркалення вищої божественної краси. Виходячи з цього св. Августин виводив красу з відповідності, форми, порядку, що панують у Всесвіту. І людину і природний мир він також наділяв властивостями прекрасного, але це була вже не чиста краса, а то, що він іменував "aptum", що приблизно можна перевести як "відповідний". Все земне настільки чудово, наскільки воно відповідає думці, слову і волі божої. Людина прекрасна тому, що він є "подібністю Божим, створений по його волі і бажанню і нездійснений тому, що знехтував слово Боже і порушив клятву свою, за що і був покараний".

З іншого боку, для св. Августина не існує і абсолютно потворного. Потворне для нього - це тільки відносна недосконалість, найнижчий ступінь прекрасного. Самогубство, як не відповідне волі божою ("живіть і розмножуйтеся" і "не вбий"), ніяк не може розглядатися християнськими мислителями як щось прекрасне, проте коли життя людини приходиться в суперечність з іншими, важливішими заповідями божими, тоді самогубство якщо і не стає прекрасним, то, принаймні, відповідно до принципу "aptum" перестає бути вже зовсім потворним і грішним. Інакше б в Біблії не описувалося самогубство доброзвичайного старика Разіса, не канонізувала б церкву два святих: Пелагею і Софронію, не став би Суассонській єпископ Жак дю Шатель відправлятися в рай, щоб ганебно не повертатися з Людовиком Святим до Франції, не довівши до кінця хрестового походу.

Подібне розуміння краси і прекрасного ми можемо знайти і в роботах іншого середньовічного філософа - Боеція, який вважав, що споглядання вищої краси - справа інтуїтивного розуму. Споглядання цієї вищої духовної краси французький філолог і теолог Гюго-сен-вікторській назвав "інтелігенцією". Нижчу ж красу, що сприймається відчуттями і уявою, він називав "imagination". Краса незримих речей для нього - по суті, краса зримих - у формі. У Гюго ми можемо зустріти вислови, які дозволять віднести його до представників другої концепції панестетизму, про яку ми вже говорили і для представників якої характерна переконаність, що все на світі може бути прекрасним.

Хома Аквінській вважав, що для краси в першу чергу необхідні цілісність, належна пропорція, ясність. В цілому для середньовічної естетики характерна переконаність в трансцендентному характері абсолютної краси, яка сконцентрована в Бозі і так же об'єктивна, як і Бог. Краса всього навколишнього світу є проявом і віддзеркаленням абсолютної божественної краси. Краса людини і його поведінки безпосередньо виводиться через їх відповідність волі і задумам божим.

Деякі християнські мислителі висунули в теології і апологетиці своєрідний "релігійний" другий закон термодинаміки. Вони стверджують, що порядок, гармонія і краса, які існували на Землі у момент креації її Богом, надалі поступово "закінчуються", руйнуються і відбувається ентропія божественної краси, що, на їх думку, рано чи пізно приведе до кінця світла, коли божественна краса і гармонія повністю вичерпаються і розчиняться у Всесвіту.

Серед представників візантійської філософської і релігійної думки слід звернути особливу увагу на Псевдо-ареопага, який, безпосередньо виходячи з християнсько-релігійного розуміння миру, створив дуже чітку і таку, що абсолютно точно відображає християнське світобачення класифікацію краси:

Абсолютна божественна краса.

Краса небесних істот.

Краса явищ і предметів навколишнього світу.

Ця ієрархія достатньо повно передає суть естетичних концепцій і суть естетичного віддзеркалення миру, властивого ранньому і пізньому християнству.

Деякі специфічні відмінності ми можемо виявити хіба що тільки у Візантії і Стародавній Русі.

Пізнє ухвалення християнства у Візантії і в Стародавній Русі привело до своєрідного синтезу розуміння абсолютної божественної краси і розуміння краси Сонця - основного язичницького божества. Категорія світла отримала самостійне тлумачення. Світло є сама краса і краса така, в порівнянні з якою "світло сонця - темрява". Сам Бог якоюсь мірою втілюється з світлом. Таке трактування Бога з язичницькою підосною абсолютно чуже дійсному християнству, де не Бог є світло, а Бог створив світло, щоб розсіяти морок. Світло для християнства не суть Бога, а його акценденція, прояв його величі і могутності.

У візантійців три поняття - Бог, світло і краса - злилися в якусь триєдність і включилися в єдину суть, в якій всі вони втрачають свою диференційовану. Світло є краса. Краса сяє і передає всім предметам свої достоїнства. Краса і світло - це Бог.

Ще виразно подібне зміщення міфологічних, язичницьких і християнських мотивів звучить в Стародавній Грузії. Джерело прекрасного - сонце. Куди проникають його промені, там і виникає краса. І тут світло - уособлення прекрасного.

Цікаві вислови про суть людської краси ми можемо знайти у староруського автора Нила Сорського: "Це бо зримий в труни і бачимо нашу красу безобразну і без слави, - писав Нил Сорській.- Де краса і насолода миру цього? Чи не все є злообразом і сморід?" - ось кращий приклад того, що Ніцше справедливо помітив в християнстві як ознака "якнайглибшої хвороби, втоми, похмурості, виснаження і зубожіння" і який разуче відрізняє

християнство від життєлюбного і життєстверджуючого язичницького світогляду. Для християнства життя по своїй суті є "щось ненормальне". Християнство, писав Нітше, є "найнебезпечніша і страшніша зі всіх можливих форм волі до загибелі". Не випадково багато перших християн, буквально сприйнявши це «життєво ненависне» учення, прийняли поодиночці і групами кінчати життя самогубством, щоб скоріше з'явитися перед Всевишнім і опинитися в царстві "вічної краси і блаженства".

Якщо буквально сприйняти слова Екклесіаста "і зненавидів я життя, бо все суєта і томління духу", проникнутися песимізмом книги Іова ("людина народжується на страждання") і при цьому вірити, що на тому світі людини чекає райське блаженство, то де знайти спосіб залишити на цьому світі хоч однієї розумної людини який би не прагнув всіма силами і засобами утекти з цього світу третьосортної краси, страждання і печалі в божественні "райські кущі"? Той, хто правильно розуміє суть християнства, тільки і винен возопити, як святий Павло: "Хто позбавить мене від цього тіла смерті?"

Недаремно теоретикам християнства і, зокрема, тому ж св. Августина, щоб припинити масові самогубства перших християн і не залишитися без пастви і багатих прихожан, яких вони вважали за краще переконувати в суєтності багатства, а не в суєтності життя, довелося спеціально проголосити самогубство гріхом і слабкістю, оскільки, нібито, при цьому порушується заповідь господня "не вбий". Як тільки самовбивцям був обіцяний замість солодких кущ раю жарке і смердюче пекло, самогубства різко пішли на спад. Якби християнство не додумалося до такого прийому, в даний час на Землі, напевно, не було б жодного християнина, а кожен новонавернений існував би рівно стільки, скільки потрібно часу, щоб зав'язати на мотузку петлю і накинути її на шию.

Родоначальник німецької класичної естетики: Іммануїл Кант в першу чергу вважав прекрасним те, що узгоджується з природою наших пізнавальних здібностей. Як слід розуміти цей не зовсім ясний на перший погляд вислів знаменитого кенігсбергського мудреця?

По Канту, є дві форми доцільності в природі - логічна і естетична. Естетична доцільність включає те відчуття задоволення або незадоволення, яке наявне в суб'єктові, коли він знаходить в емпіричній випадковості збіг або неспівпадання з своїми пізнавальними здібностями, що вимагають поняття мети. Естетика у Канта - наука про "правила чуттєвості взагалі".

До кінця XVIII - початку XIX століття розвивається розуміння естетики у вужчому, спеціальному сенсі, як філософії мистецтва, що знайшло своє віддзеркалення в роботах Гегеля.

Головним досягненням гегелівської філософської думки, як відомо, є діалектичний метод. Всі реальні процеси, які Гегель представив у вигляді діалектичного розвитку, мають у нього своєю основою діалектичний розвиток ідеї. У основі розвитку художньої культури, таким чином, по Гегелю, лежить ідея прекрасного.

Для молодого Гегеля ідеалом гармонійного суспільного життя, втіленням краси і міри представляється Стародавня Греція. Стародавні греки утілюють для нього ідеал всесторонньо і гармонійно розвиненої особи, і, - як приклад того, він приводить (що цікаво для нас) знамениту історію Катона, який після того, як було зруйновано все те, що було для нього дорого: його мир, його республіка, "знайшов притулок для себе в порядку вищому", тобто покінчив життя самогубством. Як видимий, для "батька діалектики", по виразу Карла Маркса, самогубство зовсім не було дисонансом для гармонійно розвиненої

і прекрасної особи, яка утілювалася для нього в образі "благородних мужів" Стародавньої Греції.

Гегель мріяв про відродження прекрасного античного миру і вважав, що шлях до цього лежить через естетичне виховання громадян. Християнській релігії він протиставляв "природну релігію" - релігію краси, яка виховує у громадян відчуття свободи, власної гідності, суспільної чесноти. Якби ми запитали у Гегеля (авторам дозволена небагато фантазія), чи буде самогубство прекрасним і гармонійним в тому випадку, якщо свобода, людська гідність і суспільна чеснота, які він так цінував, грубо зневажаються і у людини, за відсутністю іншого виходу, залишається тільки етот, що б він відповів? Чи не є відповіддю те, що великий мислитель, якого в XIX столітті називали просто Філософом і всі розуміли, про кого йдеться, привів самогубство Катона як приклад гордості і благородства?

Закінчимо на цьому наш короткий історичний огляд, добре усвідомлюючи його неповноту і еkleктичність. Естетика, як ми вже писали на самому початку, не входить в наші інтереси як самостійний предмет дослідження і виконує строго підлеглу функцію. Того, що ми розглянули, нам здається цілком достатнім, щоб зробити деякі висновки щодо історичної динаміки змісту категорії прекрасного і можливості її застосування для характеристики явища самогубства. Ми прагнули по можливості показати лише те нове, що вносилося до змісту і розуміння прекрасного впродовж багатьох сторіч різними авторами, філософськими і релігійними концепціями і художніми школами.

Спробуємо в кінці нашого короткого огляду пригадати, що ж вважали люди прекрасним в різні часи. Список вийде дуже довгий. Це - Космос, "Брахман", Єдине, Розум, Світова Душа, Боги, Бог і небесні істоти, сонце, що обожнює, тотем, весь тілесний світ, явища і предмети навколишнього світу, сонце, його світло і сяйво, місяць, місяць, зірки, золото і коштовні камені, людина, його внутрішня чеснота, його етична особа, тварини, предмети, що творяться людиною, храми богів, музика і т. д., і т.д.

Що вкладалося в поняття прекрасного? Прекрасне - це благе, добре, хороше, відповідне, доцільне, відповідне, корисне, пишне, рясне, розумне, цілісне, ясне, таке, що виблискує, сяюче, величезне, таке, що підноситься, лякає, зроблене за всіма правилами, цнотливе, справедливе, вільне, плотське і ін., і ін.

Отже, ясно, що поняття прекрасного відносно і залежить від багатьох чинників (традицій, вірувань, особливостей національної психології, підлоги, віку і т. д.), воно змінюється з часом, і немає абсолютної краси в об'єктивному світі без людини, що сприймає, вивчає і оцінює цей світ. Сама по собі "Всесвіт не здійснений, не прекрасний, не благородний і не хоче стати нічим з цього, вона зовсім не прагне наслідувати людині! Її зовсім не чіпають наші естетичні і моральні думки!" (Ф.Нітше).

Краса є суб'єктивна, релятивна естетична видимість, конкретний зміст якої істотно мінявся впродовж історичного розвитку людства. Немає жодного явища або предмету в навколишньому нас світі, який не міг би потрапити в сферу естетичної видимості і, отже, не сприйматися як щось прекрасне. Ні сама людина, ні вся його поведінка не становлять в даному випадку винятку.

І самогубство як один з аспектів людської поведінки може бути (і ми це показали, а зараз перерахуємо ще раз) не тільки естетичним взагалі, не тільки трагічним, жакливим, потворним і т. д., але і прекрасним.

Самогубство розглядалося як щось прекрасне в Стародавній Індії і Японії, Давньому Єгипті і Палестині, Греції і Римі. Чи можемо ми не зважати на ці факти? Якщо самогубство впродовж багатьох сторіч не перешкоджало тому, щоб людину вважали мудрою, благородною, чесною, хороброю, гордою, чи винні ми і далі, по-християнськи засукавши рукави, забивати "осикові коли" в могилу кожної самовбивці і гидливо морщити губи при згадці про самогубство?

Навіть деякі служителі церкви ще в початку століття розуміли це. Єпископ Михайло в 1911 році писав, що "врешті-решт, позбавлення самовбивць поховання - кара для близьких самовбивць, і несправедлива кара".

Читачеві повинно бути зрозуміло, що в плані подальшої розмови нас не цікавитиме естетика як область філософії, що займається фундаментальними проблемами мистецтва.

Для нашого дослідження важливо співвіднести феномен самогубства, конкретні приклади суїцидальних актів з найважливішими категоріями естетики: гармонія, міра і кінець кінцем краса і прекрасне. Але навіть якщо, кажучи про якийсь конкретний суїцидальний акт, ми сприймаємо його як жахливий, потворний, то і тоді ці визначення оцінюються нами в сполученні, порівнянні з нашими уявленнями про прекрасний і сприймаються як їх протилежність, але у будь-якому випадку аналіз відбувається з естетичних позицій. Не випадково Розенкранц присвятив окрему працю естетиці потворного. Віктор Гюго не боявся вводити "потворне" в сферу естетичного, а Де Сантіс включав "потворне" в ряд естетичних категорій.

Залишивши філософам дозвіл спірних питань естетики, суперечності різних шкіл і течій (у якій науці обходиться без цього?), приймемо як належне основні категорії естетики і якісна своєрідність властивого тільки людині естетичного віддзеркалення миру. У основі естетичного віддзеркалення миру або, якщо завгодно, його художнього пізнання лежить художній образ і народжуване ним переживання, відчуття.

Суть естетичного віддзеркалення якісно своєрідна. Його можна сміливо назвати шостим квазівимірюванням, яке дуже точно і швидко на допонятійному рівні дозволяє нам реагувати на навколишній світ і тим самим забезпечувати кращу пристосованість в нім. Суть естетичного віддзеркалення миру складають не дія і не думка, а переживання, емоція, образ. І, отже, ми можемо зробити висновок, що естетика не є наука про красу або про красу і неподобство; естетика є наука про естетичні переживання. Ось те загальне, що є у кожної людини, що живе на Землі, незалежно від того, чи жив він дві тисячі або сто років тому, чи живе він в Нью-Йорку або в російській провінції, чи раб він або президент Сполучених Штатів Америки.

Естетичне переживання - саме воно формує оцінні категорії прекрасного, потворного, трагічного, комічного і т.д. Тільки естетично переживаючи, ми взагалі можемо мати уявлення про будь-яку з вищеперелічених категорій.

Саме естетичне переживання мав на увазі Олександр Баумгартен, коли вводив в науковий лексикон свою "естетику", визначаючи її як науку про плотське пізнання. І красу Баумгартен не вважав предметом естетики, а називав нею лише "довершену форму плотського пізнання".

Тільки розуміючи естетику як науку про естетичні переживання, ми дістанемо можливість розглядати самогубство людини, як, втім, і решта всіх проявів людського буття, з естетичних позицій.

Неможливо і безглуздо доводити, що самогубство в даний час може кому-небудь здаватися красивим і прекрасним. Але стверджувати, що самогубство викликає естетичні переживання, ми маємо повне має рацію. При цьому, якщо у індійського браміна або стародавнього кельта, або у майже сучасного нам Латреамона, який в своєму творі "Песні Мальдорора" так і писав: "...лицо надлюдське, сумне, немов Всесвіт, прекрасне, немов самогубство", самогубство викликає естетичні переживання краси, благородним чоловіком в Стародавній Греції самогубство переживається як щось звеличене, Альбер Камю знаходить самогубство Киріллова в "Бісах" Достоєвського гумористичним, ми можемо оцінювати самогубство як щось трагічне, а ви, читач, як щось потворне або жахливе - не має ніякого значення. І прекрасне, і потворне, і трагічне, і комічне - все це естетичні категорії. Всі вони відображають різні естетичні переживання. Всі вони належать до сфери інтересів естетики. Чому - ось питання, на яке слід шукати відповідь. Чому самогубство, так само як і безліч інших людських вчинків, діаметрально протилежно оцінювалося в різні часи в різних країнах і різними людьми? Що лежить в основі суб'єктивності і релятивності естетичних переживань - ось питання, яке повинне цікавити естетику. При такому підході назва цієї книги ні у кого не викличе здивування, як не викликають здивування книги про естетику спорту або естетику побуту, а ми зможемо далі розглядати самогубство як один з аспектів людської поведінки, який має прагматичне, теоретичне і, не в останню чергу, естетичне значення. Які естетичні переживання може викликати самогубство, що саме викликає ці переживання, - це стане предметом нашої подальшої розмови.

Питання про те, що самогубство може бути розглянуте з естетичних позицій і що самогубство може викликати естетичні переживання і входить, як будь-яка інша людська діяльність, в сферу інтересів естетики, ми можемо вважати в цілому дозволеними. Надалі нам залишиться тільки уточнити, які саме аспекти самогубства (сам акт, мотиви, спосіб, місце, що очікують наслідки, можливість вибору) роблять вплив на естетичне забарвлення самогубства і його естетичне сприйняття.

Тим, у кого ще залишаються які-небудь сумніви щодо можливості естетичного розгляду самогубства, радимо пригадати, що акт самогубства десятки і десятки разів знаходив відображення в самих різних витворах мистецтва. Це і художня література, і поезія, і живопис, і скульптура, і театр. Можна пригадати "Страждання молодого Вертера" Гете, "Ромео і Джульєту" Шекспіра, "Ганну Кареніну" Товстого і багато інших творів, в яких так чи інакше зображався акт самогубства. Хіба можемо ми не співпереживати, не сприймати як трагедію самогубство юних веронських закоханих, що стали символами трагічної любові для всього людства? А хіба не є категорія "трагічного" однієї з основних серед естетичних категорій? Задумайтеся над цим, читач, і ви погодитесь з нами.

Впродовж багатьох століть кожен культурний і освічений європеєць виховувався на виконаних глибокого драматизму і героїки образах Катона і Лукреції, які, як відомо, наклали на себе руки. Самогубство Катона було відоме в стародавньому світі майже так само, як самогубство Сократа. Тим, хто часто буває в Ермітажі, можливо, запам'яталася картина відомого художника Летьєра "Самогубство Катона".

Якби самогубство не несло в собі тих або інших естетичних компонентів, хіба могло б воно потрапити в сферу уваги мистецтва і привертати увагу великих майстрів минулого і сьогодення? При цьому у більшості людей всі ці твори викликають зовсім не негативні естетичні переживання. Ми говоримо про більшість людей, оскільки завжди пам'ятаємо про суб'єктивність і релятивність естетичних переживань. Один наш знайомий, людина утворений і інтелігентний, який, виходячи з традиційного християнського світогляду, суто негативно відноситься до самогубства, під час нашої суперечки заявив, що і самогубство

Ганни Кареніної викликає у нього в певному відношенні відчуття огиди, гидливості і огиди. Що ж, він має на це право.

Єдине, що нас утішає, що якщо ми і здамося все-таки кому-небудь з читачів аморальними циніками, то ми будемо в цьому випадку в одній компанії з такими людьми, як Сократ, Епікур, Сенека, Пліній і Монтень.

Для нас, повторюваний, навіть не таке цікаве питання, чи викликає самогубство естетичні переживання. Ми в цьому аніскільки не сумніваємося і доводити це більш не вважаємо потрібними. Як говорить академік Д. З. Ліхачев: "Є речі, які люди або розуміють, або немає. І доводити що-небудь марно". Для нас набагато цікавіше показати, як і які естетичні переживання викликало самогубство в різні історичні періоди. Що для цього робилося? Не секрет, що у деяких народів самогубство було зведене в ранг мистецтва. Цьому навчали з дитинства. Подивитися, як людина здійснюватиме самогубство, збиралися десятки і сотні глядачів, і нікому з них навіть не приходило в голову перешкодити що відбувається, як нам не приходило в голову під час спектаклю кинутися рятувати Дездемону.

Отже, погодимося, що акт самогубства може, як і будь-яке інше явище, бути розглянутий з естетичних позицій. Адже суїцидальний акт є не що інше, як акт поведінковий, властивий людині, їм виконуваний. Отже, в нім обов'язково в тій чи іншій мірі відбивається своєрідність духовного світу людини, у тому числі і ті естетичні переживання, принципи, поняття, які були йому властиві. А тим самим через духовний світ людини проявляють себе і соціальні чинники, що його формують. Іншими словами, в самогубстві - його способі, деталях, нюансах, мотивах, йому що сприяли, - відбиваються і жертва і суспільство, в якому вона жила і з якого вимушена була піти.

"Людина - це процес його вчинків", - сказав А. Грамші, і якщо ми звично не сумніваємося у можливості естетичного аналізу таких поведінкових актів, як статевий акт, процес їжі і ін., то і такий складний, відповідальний, нарешті, просто вирішальний, останній в житті акт, яким є самогубство, не може бути обійдений увагою естетики.

Здійсненню самогубства, природно, передують чинники, що штовхають людину на це. Найчастіше (якщо йдеться про психіку нормальних людей) це складне поєднання психотравмуючих дій самої різної властивості і самих різних поєднань. Тут і сімейні сварки, і так звані "виробничі конфлікти", які, поєднуючись з своєрідністю характерологічних властивостей конкретної людини, обумовлюють те, що на мові психіатрів називається "Психотравмуючою ситуацією".

У будь-якому випадку, чинники, що впливають на особу, є для неї індивідуально стресовими, нерозв'язними, приводять до внутрішньоособистісного конфлікту, що порушує адаптаційні ресурси людини. У результаті - особовий злам, переживання безвиході і, як наслідок, самогубство.

Описане - не більше ніж схема, але у кожному конкретному випадку при всьому різноманітті тих причин, що спонукали самовбивцю зважитися на непоправний крок, ця схема, подібно до каркаса, несе на собі конструкції мотивів самогубства.

Може показатися несподіваним, що серед цих причин нерідко можуть бути чинники поза сумнівом естетичної властивості, тобто такі, які, вступають в деяку суперечність з естетичними принципами людини, приводять його до рішення накласти на себе руки.

Лекція 2

САМОГУБСТВО ЯК ГАРМОНІЙНЕ ЗАВЕРШЕННЯ ЖИТТЯ

Аналізуючи естетичний аспект самогубства, ми маємо на увазі розгляд з позицій естетики як явища в цілому (тобто самогубство як самостійний феномен), так і окремих конкретних суїцидальних актів з тією мірою індивідуальної неповторності, яка відрізняє кожний з них.

Естетичний зміст самогубства в загальному плані як соціального і, отже, виключно людині властивого феномена поведінки виражається в тому, яке місце займає цей феномен в людській культурі. Ми вже переконалися в тому, що самогубство знайшло поетичне віддзеркалення в оповідях і міфах, по суті, всіх народів, у формі міфологізованих епізодів увійшло до більшості релігійних учень і священних книг від староіндійських Вед до Біблії (кінець кінцем і самопожертвування Христа, що наперед знав про свої муки, є не що інше, як самогубство, здійснене в ім'я вищої мети - спокутування гріхів людства і його подальшого порятунку). І хто зважиться оспорити той факт, що ця історія, як вона викладена в Біблії, несе на собі не тільки величезної сили етичний заряд, але і випромінює надзвичайно могутню поетичну напругу. Про те, що самогубство впродовж сторіч привертало увагу і служило джерелом натхнення для видатних поетів, художників, письменників, вже мовилося, і читач без зусиль може доповнити приведені нами приклади безліччю інших.

Більш менш докладний естетичний аналіз феномена самогубства в рамках окремих субкультур, в історії мистецтва і літератури різних народів з урахуванням специфіки їх розвитку, національної психології і т. д., а також в творчості того або іншого художника, письменника, думається, є темою надзвичайно благодатною і ще знайде своїх дослідників. Ми ж в рамках нашої книги спробуємо дати лише загальні контури проблеми, принципові підходи до її рішення. Природно, дослідження феномена самогубства в цілому припускає аналіз конкретних випадків і прикладів. Тут розділення загального і приватного, як і взагалі в науці, вельми умовно і, в принципі, одне доповнюється іншим і за допомогою його виражається і доводиться. Щоб аналіз окремих суїцидальних актів в плані їх естетичного наповнення був достатньо конкретний і логічний, необхідно прийняти систему критеріїв, відповідно до яких він проводитиметься.

Перший з трьох пропонованих критеріїв винесений в заголовок цього розділу. Ми пропонуємо розглянути можливість відповідності гармонійності акту самогубства тим обставинам, які безпосередньо привели людину до рішення накласти на себе руки і, кінець кінцем, відповідності гармонійності самогубства всього попереднього життя.

Можливо, отримані в результаті висновки будуть певною мірою відносні, бо вибір будь-якої моделі поведінки людини в конкретних обставинах зовсім не фатальний, а завжди варіативний, припускає, принаймні, альтернативний варіант. І якщо здійснений який-небудь вчинок, то абсолютно не означає, що в цих же загальному обставинах, при незначних, здавалося б, нюансах, не міг бути здійснений вчинок прямо протилежний. На цей факт звертав увагу ще граф Лев Миколайович Товстоу, кажучи про обумовленість поведінки людини, підкреслюючи значення свободи вибору, волі і впливу щохвилиних обставин. Він порівнював особу з будівлею і стверджував, що "якщо будівля звалилася, то це не означає, що воно взагалі не могло встояти". Але що поробиш, якщо ця відносність неминуча у всьому, що стосується людини, і з нею доводиться вважатися всім наукам, які його вивчають.

Подивимося ж, наскільки застосовні по відношенню до самогубства як поведінкового акту дві найважливіші передестетичні категорії - *гармонія і міра*.

Подивимося, як може самогубство як цілісний поведінковий акт гармонувати або дисгармоніювати із попереднім життям людини, з поглядами і традиціями суспільства, що оточує його, з тяжкістю тих обставин, які штовхнули людину на здійснення самогубства.

Можна сказати, що при певній ситуації для будь-якої нормальної людини самогубство буде гармонійним вчинком по відношенню до всього його попереднього життя, якщо тяжкість супутніх обставин перевищує певну міру. Але для такої оцінки, із зрозумілих причин, ми повинні володіти максимальною повнотою інформації не тільки про зовнішню сторону тих або інших подій, але і про їх внутрішнє особове заломлення. Давно відомо в психології, що одні і ті ж події надають на різних людей абсолютно різну дію: від легких переживань до важкої психотравми. Навіть введено спеціальне поняття - "особистісно значуща ситуація". Тому мало знати, що штовхнуло людину на самогубство, потрібно знати саму людину і його індивідуальну психологічну реакцію на які-небудь зовнішні чинники. У житті це важко, а ось в художньому творі простіше. Не тому, що в житті все інакше - ні. Хороший художній твір - не вигадка, це справжнє життя, тільки в її найглибших і тонших аспектах, на які ми не завжди уміємо, встигаємо, а деколи і бажаний звертати увагу. В цьому відношенні талановитий письменник для психолога є як би робочим інструментом, тим мікроскопом, через який він розглядає аспект людської поведінки, що цікавить його.

Аналіз літературних творів використовувався не тільки в психології, але навіть і в психопатології - настільки вірно письменник, навіть не знаючи суті психічних захворювань, їх клініки і динаміки, уміє зобразити їх в своїй творчості. Пригадаємо Достоевського, Гоголя, Бальзака.

Як приклад, як письменник може углядіти якнайтоншу гармонію в акті самогубства, ми приведемо уривок з Гете.

"Миле юне створіння, що виростало в тісному крузі домашніх обов'язків, повсякденних буденних праць, що не знало інших розваг, як тільки надіти поволі придбаний недільний наряд і піти погуляти по місту з подругами, та ще у велике свято потанцювати трішки, а головне, з живим інтересом попліткувати з сусідкою про яку-небудь ситуацію; але в палкій душі її прокидаються інші, приховані бажання, а лестощі чоловіків тільки заохочують їх, колишні радощі стають для неї прісні, і, нарешті, вона зустрічає людину, до якої її нестримно вабить незвідане відчуття; всі її надії спрямовуються до нього, вона забуває навколишній світ, нічого не чує, не бачить, не відчуває, окрім нього, і рветься до нього, єдиному. Не досвідчена порожніми утіхами суєтної пихатості, вона прямо прагне до мети: належати йому, в непорушному союзі знайти те щастя, яке їй бракує, скуштувати відразу всі радощі, по яких вона тужила. Багатократні обіцянки підкріплюють її надії, зухвалі ласки розпалюють її пристрасть, підпорядковують її душу, вона ходить як в чаду, передчуваючи всі земні радощі, вона збуджена до межі, нарешті вона розкриває обійми назустріч своїм бажанням, і... коханий кидає її. У заціпенінні і безпам'ятності стоїть вона над прірвою, навколо суцільний морок: ні надії, ні утіхи, ні проблиску! Адже вона покинута улюбленим, а в нім було все її життя. Вона не бачить ні божого миру навколо, ні тих, хто може замінити їй втрату, вона відчуває себе самотньою, покинутою всім світом, задихаючись в жахливій серцевій муці, обкресливши голову кидається вниз, щоб потопити свої страждання в тій, що обступила її з усіх боків смерті... Це історія багатьох людей. Природа не може знайти вихід із заплутаного лабіринту суперечливих сил, і людина вмирає. Горе тому, хто дивитиметься на все це і скаже: "Дурна! Варто було їй

почекати, щоб час надала своя дія, і відчай би улігся, знайшовся б інший, який би її утішив".

Таким чином, як видимий, самогубство може бути гармонійним завершенням життя, і це "історія багатьох людей".

Але більш того, самогубство може не тільки гармонувати зі всім попереднім життям людини і з тяжкістю обставин, що склалися, воно може в певному значенні спокутувати і скрасити багато що в попередньому житті. Так, наприклад, Марк Сальвій Отон, проголошений в кінці першого сторіччя нашої ери імператором Риму, користувався серед римлян поганою репутацією. Відрізняючись нестримною схильністю до розпусти, пияцтва і розкоші, він був незмінним напарником Нерона у всіх його оргіях. Захопивши за допомогою змови владу, він увергнув Рим в стан громадянської війни. Як писав Тацит: "Відмовившись від любовних пригод і приховавши на якийсь час свою розпусту, він всіма силами прагнув укріпити імператорську владу. Правда, така його поведінка вселяла ще більший жах, бо всі розуміли, що чесноти його показні, а його порочні пристрасті, якщо їм знову дадуть волю, виявляться ще страшнішими, ніж раніше".

У 69 році у відсутність Отона його війська вступили в битву з військами його суперника Вітеллін і були повністю розбиті. Після цього Отону незабаром довелося накласти на себе руки. За свідченням Діона Касія, перед смертю він сказав слова небагато, але гідні: "Справедливіше померти одному за всіх, чим всім за одне".

Плутарх писав про його смерть: "Праха Отона поховали і поставили пам'ятник, що не викликає заздрості ні своїми величезними розмірами, ні дуже пишним написом.

Його життя засуджували багато гідних людей, але не менше їх число вихваляло його смерть. Він прожив аніскільки не чистіше за Нерона, але помер набагато благородніше".

Нерон, який наклав на себе руки за рік до Отона, виснажив терпіння римлян своїми навіженствами, і проти нього повстали війська, що знаходяться в Галії, Іспанії, Африці. Виявившись першим імператором, позбавленим за життя власті, Нерон, розуміючи, що приречений, наклав на себе руки. Проте, ні його самогубство, ні його знаменита остання фраза "Який великий артист гине!" не викликали у сучасників ані найменшого співчуття.

Мабуть, не сам акт самогубства, не його окремі причини і обставини, а тільки їх загальна відповідність, врівноваженість і гармонія викликають у навколишніх людей ті або інші естетичні переживання, аж до схвалення і вихваляння.

Що ж є гармонія і міра, які, як ми говорили, вважаються одними з найважливіших передестетичних категорій, на підставі яких і можливо, власне, виникнення естетичних переживань?

Гармонія відображає злагодженість системи, узгоджену взаємодію складових її елементів і врівноваженість її окремих частин. Кожен узятий окремо елемент системи, як правило, не приводить до виникнення яких-небудь естетичних переживань, проте ті ж елементи, узяті в єдиній, гармонійно збудованій системі, вже приводять до їх виникнення. Так, окремий звук рідко коли може викликати естетичне переживання, проте мелодія - система звуків, гармонійно пов'язаних між собою, не тільки викликає естетичні переживання, але і служить основою музичного мистецтва. Піфагорійці вперше висловили думку, що якісна своєрідність музичного тону залежить від довжини звучної струни. На цій основі вони розвинули вчення про математичні основи музичних інтервалів. Вони ж встановили

наступні музичні гармонії: октава 1: 2, квінта 2 : 3, кварта 3 : 4, розуміючи гармонію як "згоду незгодних".

Так само і Геракліт говорив про гармонію як про єдність протилежностей. Гармонія і міра мають універсальний характер: ми бачимо їх в основі космосу, природи, людини, людських вчинків.

Отже, якщо ми розглядаємо самогубство з естетичних позицій, нам необхідно показати і довести, що воно як окремий акт людської поведінки, як вчинок, входить в складну систему людського життя і здатне або гармонувати, або дисгармоніювати з нею.

Самогубство, узятє як окремий елемент, зовні складнішої системи, підкоряється загальним законам естетики і не може викликати яких-небудь естетичних переживань. Якщо ми читаємо в газеті, що хтось нам невідомий "X" покінчив життя самогубством, то ми лише зазнаємо зрозумілий жаль з приводу загибелі людини. В цьому випадку самогубство, узятє саме як окремий несистемний елемент, не несе на собі ніякого естетичного навантаження.

Зовсім інша справа, коли ми отримуємо повідомлення про самогубство близького або добре знайомого нам людини. Нам досить повно відомі його характерологіческие риси, обставини і події його життя, і ми можемо судити про відповідність або невідповідність його вчинку наявним обставинам. Звідси стає зрозумілим, що для оцінки гармонійності факту самогубства всього попереднього життя людини дуже важливо мати вичерпну інформацію про нього самого і про його життя, причому не просто те, що прийнято називати "сухими фактами", як би багато їх не було. Тут надзвичайно важливо знати саме деталі, ті зайві, здавалося б, штрихи і нюанси характеру людини, звички, йому тільки властиві милі дивацтва і схильності, які укупі обумовлюють особову своєрідність, неповторність індивідуума.

Наприклад, Володимир Маяковській, який до моменту смерті Есеніна знав його вже багато років, неодноразово зустрічався з ним, стежив за обставинами життя, писав, отримавши звістку про його самогубство, що кінець Есеніна "засмутив, засмутив звичайно, по-людськи. Але відразу ж цей кінець показався абсолютно природним і логічним". Тобто, знаючи всі обставини життя Есеніна, Маяковській сприйняв його вчинок як цілком природний, логічний і гармонійний, він був відповідний всьому попередньому складному життю поета і представленням Маяковського про її можливий кінець.

А через декілька років Марина Цветаєва, також отримавши звістку про самогубство вже самого Маяковського, в листі до Теськової пише: "Бідний Маяковській!.. Чиста смерть. Все, все, вся справа - в чистоті!"

Чому у неї виникло саме таке естетичне переживання смерті Маяковського? Чому вона сприйняла його смерть як щось чисте? Тому, що вона добре знала складні обставини життя поета і розуміла, що самогубство в даному випадку було, можливо, єдиним гармонійним і "чистим" виходом з тих складних, трагічних обставин, в яких опинився поет. Прошли роки, і, як відомо, сама Цветаєва скористалася тим же самим виходом, і у кого з тих, що знають її долю вистачить рішучість засудити її, якщо цього не змогла зробити навіть її сестра.

Складна доля Росії, складна доля поетів... Як писала Марина Цветаєва в одному з своїх віршів:

*А що на Расеє - на матінці?..
Батьки - народять,
Шкідники - точут,
Видавці - водять,
Письменники - строчут.
Міст новий закладений,
Та збитий повинню...
- Гумільов Микола?
- На Сході.
(У кривавій рогожі,
На повній підводі...)
- Все те ж, Сережа!
- Все те ж, Володя!
А коли все те ж,
Володя, мил-друг мій,
Знов руки накладемо,
Володя, хоч рук - і -
Ні.
- Хоч і немає.
- Сережа, мил-брат мій,
Під царство і це
Підкладемо гранату!
І на раствороженном
Нами Сході -
Закладемо, Сережа!
- Закладемо, Володя! (Серпень, 1930)*

У цьому питанні ми так близько підходимо до проблеми сенсу людського існування, що просто не можемо її не торкнутися.

Людина не просто біологічний індивід, для якого життя є абсолютною цінністю і боротьба за неї, - головним завданням. Справа йде набагато складніше. Так само як людина є біологічною істотою з властивим йому інстинктом самозбереження, людина є істотою соціальним, тим, що в широкому сенсі слова називається особою. Однією з основних характеристик розвиненої особи є наявність самосвідомості. Тобто людина усередині себе протягом всього свого життя створює особливий внутрішній світ (те, що ми називаємо ядром особи), яким управляють свої внутрішні закони і в якому є свої внутрішні правила, і переступити їх чоловік деколи не в силах, навіть якщо при цьому доводиться долати могутні біологічні інстинкти і, зокрема, інстинкт самозбереження.

Маючи такий внутрішній світ з індивідуальними внутрішніми критеріями оцінки що всього оточує, людина іноді потрапляє за ситуації, коли він не може далі продовжувати існування без того, щоб не порушити цей внутрішній світ. Для такої людини життя не є абсолютне благо. Життя для нього має цінність тільки тоді, коли він в своїх вчинках може відповідати своїм внутрішнім переконанням, своєму моральному закону, про дивовижність якого написано на могилі Канта. Як тільки обставини життя міняються і зовнішні причини перешкоджають або прямо примушують його йти наперекір своїм переконанням, така людина не зрадить своїм переконанням, а, скоріше, поставить перед собою питання про доцільність продовження життя. Які обставини можуть примусити людину зробити цей вибір - залежить вже від самої особи і визначається не менше важливою, чим гармонія, передестетичною категорією міри.

До найбільш важливих особових цінностей зазвичай відносять свободу, незалежність, переконань, дотримання внутрішніх етичних законів, честь, совість, цнотливість, борг і деякі інші. Не дивлячись на те, що внутрішній зміст цих цінностей мінявся з часом, в тих випадках, коли людина потрапляла за різними обставинами в ситуацію, яка вимагала злочину цих внутрішніх особових цінностей і не було ніякої іншої можливості поступити інакше, самогубство у будь-яких народів, незалежно від релігійних і інших установок, визнавалося допустимим і ніколи не розглядалося як щось низьке і негоже.

Як писав Луцій Анней Сенека: "Життя не є безумовне благо: вона цінна постільки, поскільки в ній є етична основа. Коли вона зникає, то людина має право на самогубство. Так буває, коли людина виявляється під гнітом примушення, позбавляється свободи... Не можна йти з життя під впливом пристрасті, але розум і етичне відчуття повинні підказати, коли самогубство являє собою *якнайкращий вихід*".

Для Сенеки основним критерієм була етична цінність життя. У цьому питанні він дещо розходився з представниками школи стоїків, які вважали, що людина в питаннях тривалості свого життя повинна орієнтуватися тільки на себе. Сенека ж нарівні з боргом людини перед собою ставив борг перед іншими. Не можна і непривабливо йти з життя, якщо залежно від тебе знаходяться інші люди і своїм самогубством ти кидаєш їх напризволяще.

Відмітимо, що сам Сенека покінчив життя самогубством, чим підтвердив відсутність голосливості в своїх твердженнях.

Таким чином, відносно самогубства питання ніколи не стояло в жорсткій площині його повного схвалення або повної заборони. Оцінка кожного випадку у всі часи визначалася мірою, відповідністю і гармонійністю самогубства з рештою всього життя людини, з обставинами, що викликали його, з традиціями, прийнятими в даному суспільстві. У тих випадках, коли самогубство представлялося відповідній тяжкості і непереборній зовнішніх обставин, воно допускалося і схвалювалося, в тих випадках, де цей захід порушувався, - засуджувалося і переслідувалося. Навіть у Біблії, яка найчастіше однозначно засуджує самогубство, ми вже бачили приклад "доброго старика Разіса - батька іудеїв", що наклав на себе руки, щоб не віддатися в руки лиходіїв і не дозволити їм принижувати себе.

У іншому біблейському сюжеті великий герой Самсон, що не знав поразок, закохався в підступну філістимлянку Далілу і вибрав їй секрет своєї сили. Дізнавшись його, підступна жінка приспала Самсона на своїх колінах і обстригла все його волосся, в якому полягала сила Самсона. Після цього філістимляни здолали Самсона, закували в ланцюзі, викололи очі і виставили безсилою, засліпленого полоненого на сміховиську. Після цього його помістили в темне підземелля, де, прикований до кінного приводу, він повинен був обертати жорна. Перемогу над Самсоном філістимляни вирішили відзначити жертвопринесеннями і великим бенкетом в храмі їх бога Дагона. Це було висока будівля, що підпирається величезними міцними стовпами. Зібралось багато гостей, і всі шумно веселилися. Сп'янілі гості зажадали, щоб переможений Самсон розважав їх під час пиятики музикою; його привели з підземелля і втиснули йому в руки семиструнну арфу. Сліпий велетень, принижений всім, що з ним скоїлось, стояв в храмі між двома колонами і покірно грав на арфі для своїх ворогів і кривдників. Блідий, Самсон терпляче зносив знущання і образи. Ніхто не здогадувався про те, що він переживає в дану хвилину. Ніхто не відмітив також, що у нього знову відросли волосся, джерело його великої сили. Тихо ворухивши губами, він з благанням прошепотів: "Господи Боже! Пригадай мене і укріпи мене тільки тепер, про, Боже! Щоб мені в один раз помститися філістимлянам за два очі

мої". Потім Самсон обхватив руками два стовпи, у яких стояв, і голосно вигукнув: "Помри, душа моя, з філістимлянами!" У храмі Дагона наступила тиша, філістимляни з жахом піднялись з місць, і в ту ж саму мить Самсон напружив м'язи і щосили рвонув на себе стовпи. Храм з жахливим гуркотом звалився, поглинаючи під своїми руїнами і Самсона і три тисячі філістимлян, які бенкетували і знущалися з нього.

Іудеї викупили тіло героя, який вважав за краще покінчити життя самогубством, чим жити в рабстві і приниженні. Самсона поховали в могилі його батька Маноя і з тієї пори з гордістю згадують історію його життя. З такими ж почестями був викрадений і похований на своєму кладовищі цар ізраїльтян Саул.

"У житті трапляється багато що, що набагато гірше за смерть", - писав Монтень. Підтвердженням може служити приклад того спартанського хлопчика, якого наблизений воєначальник Олександра Македонського Антигін узяв в полон і продав в рабство і який, примушований своїм господарем займатися брудною роботою, що суперечило його внутрішнім переконанням, заявив: "Ти побачиш, кого ти купив. Мені було б соромно знаходитися в рабстві, коли свобода у мене під рукою", і з цими словами він кинувся на камені з вежі будинку.

Коли один з найбільших полководців і державних діячів Македонії хотів примусити лакедемонян підкорятися своїй вимозі, вони йому відповіли: "Якщо ти загрозуватимеш нам чимось гіршим, ніж смерть, ми помremo з тим більшою готовністю", бо і вони не цінували життя як абсолютне благо, а кожного разу порівнювали її з чимось головнішим, при замаху на яке життя втрачало для них сенс.

"Але немає нічого благороднішого за ту смерть, на яку приречла себе дружина наблизеного Серпня, Фульвія", - пише Монтень в своїх "Дослідах". Коли до Серпня дійшла звістка, що Фульвій проговорився про важливу таємницю, яку він йому довірив, і коли Фульвій одного разу вранці прийшов до нього, Серпень зустрів його вельми неласкаво. Фульвій повернувся додому у відчаї і розповів дружині, в яку біду він потрапив, додавши, що вирішив накласти на себе руки. "Ти поступиш абсолютно правильно, - відповіла вона йому сміливо, - адже ти багато раз переконувався в моїй балакучості та все ж не таївся від мене. Дозволь тільки мені накласти на себе руки першою". І без зайвих слів вона пронизала себе мечем.

Хтось Вібій Вірій, втративши надію на порятунок свого рідного міста, обложеного римлянами, і не розраховуючи на милість з їх боку, на останніх зборах міського сенату, виклавши всі свої доводи і міркування із цього приводу, уклав свою мову висновком, що в даному випадку краще всього ним буде накласти на себе руки своїми власними руками і так врятуватися від чекаючої їх долі. "Вороги проникнуть до нас пошаною, - сказав він, - Ганнібал дізнається, яких зрадчених прихильників він кинув напризволяще". Після цього він запросив всіх, приголосних з його думкою, на бенкет, вже приготований в його будинку, з тим, що, коли вони наситяться стравами і напоями, вони всі також хлебнуть з тієї чаші, яку йому піднесуть. "У ній буде напій, - заявив він, - який позбавить наше тіло від мук, душу від ганьби, а очі і вуха від всієї тієї мерзоти, яку розлючені переможці творять з переможеними". Багато хто схвалив це рішення, і двадцять сім сенаторів пішли за Вібієм в будинок і закінчили бенкет обумовленим смертельним пригощанням. Нарікши разом над гіркою долею рідного міста, вони обнялися, після чого деякі з них розійшлися по будинках, інші ж залишилися у Вібія, щоб бути похованими разом з ним в приготованому перед його будинком багатті.

І Платон в своїх "Законах" виправдовував самогубство "унаслідок якої-небудь неминучої випадковості або із-за нестерпного сорому". Серед стародавніх філософів навіть виникали спірні питання, які спричинили до ухвали людиною рішення позбавити себе життям. Вони вважали це "розумним виходом", бо хоча, як вони говорили, іноді доводиться вмирати із-за незначних причин, оскільки ті, що прив'язують нас до життя, недостатньо вагомі, все ж таки в цьому повинна бути якась міра. Якщо цей захід дотриманий, самогубство буде гармонійним і навіть прекрасним, якщо ні - то "безрозсудним і навіженим поривом".

Пліній стверджував, що є лише три хвороби, із-за яких можна позбавити себе життям; з них найболісніша - це камені в сечовому міхурі, що перешкоджають сечовипусканню. Сенека ж вважав якнайгіршими хворобами ті, які надовго ушкоджують розумові здібності.

При цьому очевидно, що те, що вважалося гармонійним в давнину, в даний час абсолютно не може розглядатися так само, оскільки ті ж камені в сечовому міхурі легко піддаються терапевтичному і хірургічному лікуванню і немає ніякої необхідності позбавляти себе через це життя. І сьогодні самогубство з цієї причини навряд чи хтось розцінив би як відповідне.

Монтень же, наприклад, захоплюється достоїнствами сумісного самогубства чоловіка і дружини, опис яких йому зустрівся в листах Плінія Молодшого. У останнього був сусід в Італії, який наймовірно страждав від гнійних виразок, що покривали його статеві органи. Його дружина, побачивши безперестанні і болісні страждання свого чоловіка, попросила, щоб той дав їй оглянути себе, заявивши, що ніхто відвертіше не скаже йому, чи є надія на одужання. Отримавши згоду чоловіка і уважно оглянувши його, вона знайшла, що надії на одужання практично немає і що його чекає ще довго тягнути болісне існування. Щоб уникнути цього вона порадила йому вірний і кращий засіб - накласти на себе руки. Але, побачивши, що у нього не вистачає духу для такого рішучого вчинку, вона додала: "Не думай, друг мій, що твої страждання терзають мене менше, ніж тебе; щоб позбавитися від них, я хочу випробувати на собі ті ж самі ліки, які я тобі пропоную. Я хочу бути разом з тобою при твоєму одужанні, так само як була разом з тобою протягом всієї твоєї хвороби. Відмовився від страху смерті і думай про те, яким благом буде для нас цей перехід, який позбавить нас від нестерпимих страждань: ми підемо разом, щасливі, з цього життя". Сказавши це і підбадьоривши свого нерішучого чоловіка, вона вирішила, що вони викинуться в морі з вікна свого будинку, розташованого біля самого берега. І бажаючи, щоб її чоловік до останньої хвилини був оточений тією зраженою і пристрасною любов'ю, яку вона дарувала йому протягом всього життя, вона захотіла, щоб він помер в її обіймах. Проте, боячись, щоб руки його при падінні і від страху не ослабіли і не розімкнулися, вона щільно прив'язала себе до нього і розлучилася з життям ради того, щоб покласти край стражданню чоловіка.

І Пліній і Монтень особливо відзначають, що це була жінка зовсім простого звання, і дивуються, що і серед простих людей нерідко можна зустріти прояви незвичайного благородства. Тут же хочеться привести ще один приклад героїчної поведінки жінки - дружини консула Цецини Пета, Аррії, чие самогубство увійшло до історії нарівні з самогубствами Клеопатри, Сафо і Лукреції. Аррія, коли її чоловік, Цецина Пет, був захоплений солдатами імператора Клавдія після загибелі Ськрібоніана, стала благодати тих, які відвезли його до Риму, дозволити їй їхати разом з ним. Вона була згодна виконувати всі обов'язки рабів: прибирати його кімнату, куховарити і все інше. Але їй було відмовлено. Тоді вона на рибальському суденці слідує за чоловіком до самої Іллірії. Вже в Римі, у присутності імператора Клавдія, Юнія, вдова Ськрібоніана, наблизилася до неї з виразом дружньої участі зважаючи на спільність їх долі, але Аррія різко усунула її від

себе із словами: "І ти хочеш, щоб я говорила з тобою або стала тебе слухати? У тебе на грудях убили Ськрібоніана, а ти все ще живеш?" Після цих слів і інших ознак рідні уклали, що Аррія готує самогубство і прагне розділити долю свого чоловіка. У відповідь на питання свого зятя Тразея, чи захотіла б Аррія, щоб в подібній ситуації її дочка і його дружина наклали на себе руки, Аррія вигукнула: "Що ти сказав? Захотіла б я? Так, так, безумовно захотіла б, якби вона прожила з тобою таке ж довге життя і в такій же згоді, як я з своїм чоловіком". Близьким, які її охороняли, вона сказала: "Це ні до чого: ви доб'єтесь лише того, що я помру боліснішою смертю, але добитися, щоб я не померла, ви не зможете". З цими словами вона схопилася із стільця, на якому сиділа, і з розмаху ударилася головою об протилежну стіну. Коли після довгої непритомності її, важко поранену, з найбільшою працею привели у відчуття, вона сказала: "Я говорила вам, що якщо ви позбавите мене можливості легко піти з життя, я виберу будь-який інший шлях, яким би важким він не опинився". Смерть цією благородною, по описах Монтеня, жінки була така. У її чоловіка Пета не вистачало мужності самому позбавити себе життя, як того вимагав вирок, винесений йому жорстоким імператором. Одного разу Аррія, переконуючи свого чоловіка накласти на себе руки, спочатку поводитися до нього з різними напученнями, потім вихопила кинджал, який носив при собі її чоловік, і, тримаючи його голим в руці, на закінчення своїх домовленостей промовила: "Зроби, Пет, от так". У ту ж мить вона завдала собі смертельного удару в живіт і, висмикнувши кинджал з рани, подала його чоловікові, закінчивши своє життя наступними благородними словами: "Пет, не боляче".

Коли благородна Аррія подала своєму Пету кинджал, який тільки що пронизав її тіло, вона сказала: "У мене не болить, повір мені, рана, яку я нанесла собі, але я страждаю від тієї, Пет, яку ти нанесеш собі".

Так передав її мову Плутарх, і вона справляє глибоке враження. Зробивши цей високий і сміливий подвиг єдино ради блага свого чоловіка, вона до останньої хвилини піклувалася про нього. Пет, після цього, не роздумуючи, убив себе тим же кинджалом; очевидно, він присоромився того, що йому знадобився такий урок.

Ми вже говорили, що в деяких країнах державна влада намагалася встановити, в яких випадках самогубство правомірне і допустиме добровільне позбавлення себе життя, тобто намагалася знайти той критерій, коли самогубство буде гармонійним завершенням життя. У свій час в Марселі зберігався запас цикути, що заготовляється за державний рахунок і доступної всім, хто захотів би укоротити свій вік, але за умови, що причини самогубства повинні бути схвалені радою шестисот, тобто сенатом. Накласти на себе руки можна було тільки з дозволу магістрату і в узаконених випадках.

Подібний приклад приводить Секст Помпеї, який під час подорожі був присутній при самогубстві однієї всіма поважаної жінки. Ця жінка прожила дев'яносто років в повному благополуччі, і тілесному і духовному, і боязнь, що подальше життя може привести до того, що фортуна відверне від неї своє блага лице, примусила її звернутися до своїх співгромадян з проханням дозволити їй накласти на себе руки. Співгромадяни вислухали викладені нею причини свого наміру і одностайно його схвалили. Після цього вона дала повчання своїм близьким, призвала їх до світу і згоди, розділила між ними своє майно, потім твердою рукою узяла чашу з отрутою і, проголошуючи благання Меркурію і попросивши його підготувати їй яке-небудь спокійне містечко в загробному світі, швидко випила смертельний напій.

У багатьох північних народів, хоч і не регламентувалось жорстко, проте, вважалося просто непристойним досягати глибокої старості, і люди, що дожили до поважного віку,

після славної гулянки кидалися в море з вершини, спеціально призначеної для цієї мети скелі.

"Раніше ти помреш або пізніше - неважливо, добре або погано - ось що важливе. А добре померти - означає уникнути небезпеки жити погано... Найбрудніша смерть переважно найчистішого рабства", - затверджував Сенека, називаючи "прекрасним, благородним" видовище того, як варвар, що бере участь в потішних битвах кораблів, встромлює собі дротик в горло, вважаючи за краще померти, чим вбивати!

Н. Видгорчик прямо пише, що не всі випадки самогубства можуть бути підведені під рубрику патологічних явищ. "Бувають обставини, при яких самогубство є єдино об'єктивно-розумним виходом з даного положення, бувають обставини, коли самогубство свідчить не про слабкість психічної організації, а навпаки, про її силу і стійкість".

Ясунарі Кавабата в розповіді "Стогін гори" приводить випадок самогубства двох людей похилого віку. Йому було шістьдесят дев'ять років, їй - шістьдесят вісім. Вони вийшли в невідомому напрямленні з будинку і не повернулися. У газетах були опубліковані їх прощальні листи до приймального сина, його дружини, внуків. Вони пишуть: "...уявляючи собі, наскільки убогі люди, що тягнуть жалюгідне існування забутих всіма, ми не хочемо дожити до такого дня".

"Упиватися сонцем всю теплу пору, завжди жити в цвіту, завжди пахнути, а потім, при першому ж стражданні, заснути з надією пророки де-небудь у іншому місці, - хіба це не досить довга, хіба це не наповнене по самі вінця життя? Упиратися в бажанні продовжити її - означає тільки зіпсувати прожите!" - так писав Еміль Золя в романі "Творчість", головний герой якої покінчив життя самогубством.

Витяги з передсмертних листів в Японії і в деяких інших країнах прийнято публікувати у пресі. Відносно передсмертних листів самовбивць існують найрізноманітніші неписані правила і звичаї. У багатьох країнах вважається непривабливим і непристойним самовільно йти з життя, не залишивши передсмертного листа. У Японії, якщо чоловік і жінка ще молоді і вирішили накласти на себе руки, вони пишуть роздільні листи. Якщо це ж роблять чоловік і дружина, достатньо того, що напише чоловік від імені обох.

Соф'я Богатіна, на рубежі двадцятого століття роздумуючи про самогубства жінок, пише про те, що залишити лист, в якому пояснені причини самогубства, - це остання шана перед суспільством, яка жінки через свою неписьменність часто не виконують.

Г. Гордон в своїй роботі про листи самовбивць пише, що це цікаві людські документи, що відображають в собі, як в дзеркалі, життя окремих людей. У тоні листів самовбивць він знаходить дивовижний епічний спокій, проникливість думки і відчуття - "листи ці - яскраві спалахи догорілих багать життя, на мить що осявають навколишній морок. Вони - останні акорди симфоній буття, що розігралися".

З цього виходить, що з позицій людини, що зважилася на самогубство, воно завжди обставинам, що гармонійно склалися, оскільки поступаючи так само, він не бачить іншого виходу з ситуації, окрім відходу з життя. Для самовбивці його самогубство гармонійне вже за визначенням, вже тому, що він його здійснює. Інша справа, що при невдалих суїцидальних спробах чоловік в подальшому часто вже зовсім інакше оцінює ту, що здавалася, безвихідною ситуацію, і свій вчинок. Але ніколи не потрібно забувати, що в цих випадках ми маємо перед собою вже іншу ситуацію і іншу людину, яка по-новому оцінює багато що в своєму житті.

Естетична оцінка самогубства, що базується на передестетичних категоріях гармонії і міри (те, що ми називаємо гармонійним завершенням життя), це завжди подвійна оцінка - зсередини і ззовні. Зсередини відбивається внутрішнє бачення ситуації самою людиною, що здійснює самогубство, і ми говорили, що для нього самогубство завжди гармонійно. Ззовні відбивається наше бачення, наше знання людини, що пішла з життя, і знання обставин, причин його вибору. У цій оцінці знаходять своє віддзеркалення і наші індивідуальні уявлення про міру і гармонії, які властиві тому, що самому оцінює.

Недивно тому, що один і той же випадок самогубства, в сенсі його естетичної оцінки, може бути розцінений різними людьми абсолютно по-різному. Єдине, про що ми повинні пам'ятати, що така оцінка завжди є. Чи відбувається це в очевидній і наочній формі, як естетичні оцінки Маяковського, Цветаєвої, або в більш завуальованою, не такою явною, не має значення.

Чим складніше за обставину життя людини, чим складніше його внутрішній світ, тим складніше ця оцінка.

Двотомне зібрання творів Осипа Мандельштама, що недавно вийшло, передує дуже тонка і з любов'ю написана стаття Сергія Аверінцева, присвячена життю і творчості поета, Аналізуючи останні роки життя Мандельштама, період трирічного посилення, яке через рік обернулося повторним арештом і швидкою загибеллю поета, він приводить чотири рядки з "вірша цієї пори, написаних легенькими, короткими рядками, вже десь за межами власного існування:

*Про, як же я хочу,
Не чуемий ніким,
Летіти услід свічу,
Де немає мене зовсім".*

Що це? Підсвідоме прагнення або цілком усвідомлене бажання поета піти з цього життя?

І буквально через абзац, мимовільне визнання Аверінцева: "Було б утішним, мабуть, якби на цьому останньому дивно чистому зльоті голос поета назавжди обірвався. Але трапилося зовсім не так".

Про що ж жалкує Сергій Аверінцев? Невже про те, що поет не помер на півтора роки раніше або не наклав на себе руки (хоча декілька раніше він намагався це зробити) ? А якщо це так, то чому? Як вийшло, що людина, з великою любов'ю і ніжністю що відноситься до поета, усвідомлено або підсвідомо бажає йому смерті? Чи не тому, що, знаючи все подальші обставини життя і творчості Мандельштама, що примусили його піти наперекір своїм переконанням, ситуацію, коли поет, пересилуючи себе, написав оду людині, якої зневажав всім серцем, Аверінцев розуміє, що все це порушує ту саму міру і гармонійність, яка надскладна, але така важлива в житті будь-якої людини, а особливо в житті поета.

А може бути, Аверінцев і не мав з причини конкретної людини з плоті і крові і його жаль - жаль навіть не про Мандельштама, а про Поета, Творчість і Творця, що творить дивно гармонійний поетичний світ, який так грубо ламається зовнішніми обставинами. І власна смерть Мандельштама з вини чужої злої волі, далеко від близьких і друзів, в холодному бараку табору так страшно не відповідає його життю і поезії. Аверінцев жалкує про гармонію, що не відбулася.

Лекція

Оскільки саме слово «самогубство» нескінченне число разів уживається в нашій мові, то, здавалося б, можна розраховувати, що точний сенс його зрозумілий кожному і визначення його з нашого боку буде абсолютно зайвим. Але насправді слова нашої буденної мови, як і виразимі ними поняття, завжди і неминуче двозначні, і той учений, який став би вживати ці слова в їх звичайному значенні і не піддаючи їх ніякій попередній обробці, став би неминуче жертвою серйозних непорозумінь. Не тільки розуміння слова так широко, що змінюється в різних випадках у міру потреби, але, крім того, оскільки класифікація ходячих понять не має своєю підставою методичного аналізу, а тільки передає, смутні і неясні враження натовпу, то можна безупинно спостерігати, як цілі категорії абсолютно різнорідних фактів незрозуміло чому зібрані під однією рубрикою або як явища однорідні називаються різними іменами. Отже, якщо покладатися на традиційне значення слів, то можна впасти в оману, а саме додати різний сенс тому, що повинне бути сполучене разом, і, навпаки, змішати те, що повинне бути розділене, і, таким чином, не відмітити дійсної спорідненості речей і не зрозуміти їх природи. Тільки шляхом порівняння можна підійти до пояснення. Наукове дослідження не може досягти своєї мети інакше як порівнянням фактів, і у нього тим більше буде шансів на успіх, чим упевненіше воно буде, що збрало всі явища, які можна з користю порівняти між собою. Але ці природні засоби індивідів не можуть бути пізнані з достовірністю шляхом простого зовнішнього спостереження, подібного тому, результатом якого є буденна термінологія; отже, учений не може узяти об'єктом своїх досліджень цілком встановлену групу фактів, якій точно відповідали б слова розмовної мови; він сам повинен встановити групи, які він хоче вивчати, з тим щоб додати їм відому однорідність і ту специфічність, поза якими немислима ніяка наукова робота. Подібним же чином ботанік, кажучи про плоди або квіти, і зоолог, що говорить про риби і комах, використовують різні терміни в тому значенні, яке вони повинні були заздалегідь встановити.

Нашим першим завданням повинне бути визначення групи тих фактів, які ми пропонуємо вивчати під ім'ям самогубства. Для цього ми повинні розглянути, чи є серед різних видів смерті такі, які мають загальні характерні риси, достатньо об'єктивні для того, щоб бути визнаними кожним добросовісним спостерігачем, достатньо спеціалізовані для того, щоб ніде вже більш не зустрічатися, і в той же час достатні близькі до того, що звичайно називається самогубством, для того, щоб, не насилуючи звичайної термінології, ми могли зберегти цей вираз.

Якщо такі нам зустрінуться, то під цим найменуванням ми зберемо все без виключення

факти, що мають ясно виражений характер, і не турбуватимемося про те, що утворена таким чином класифікація не вміщає, мабуть, всіх званих звичайно цим ім'ям випадків або, навпаки, вміщає в себе і такі випадки, які звичайно носять іншу назву. Важливе не те, щоб уміти виразити більш менш визначено те поняття, яке склав собі про самогубство, середній інтелект; потрібно встановити цілу категорію явищ, які не тільки можуть без жодного утруднення бути занесені в цю рубрику, але, крім того, мають об'єктивну підставу, тобто відповідають певній природі речей. Серед різних видів смерті є що мають в собі особливу межу, що полягає в тому, що смерть є справою самої жертви, що страждаючою особою є сам суб'єкт, що діє; з іншого боку, можна з визначеністю сказати, що загальнопоширена думка про самогубство саме цей момент вважає для нього характерним; внутрішній мотив такого роду вчинків з цієї точки зору не має визначального значення. Хоча загалом самогубство уявляють собі як позитивний і неминуче насильницький вчинок, який вимагає відомої витрати мускульної сили, але цілком може трапитися, що абсолютно негативний стан або проста стриманість породять той же результат. Можна позбавити себе життя, відмовляючись від ухвалення пищи, точно так, як і за допомогою ножа або пострілу. Зовсім не потрібно, щоб замах на самогубство спричиняв за собою безпосередній смертельний результат, для того, щоб можна було смерть визнати результатом даної дії; причинний зв'язок може і не бути прямий, від цього ніскільки не міняється сама природа явища. Іконоборець, спраглий мученицького вінця, здійснює свідому образу величності, карану стратою, і вмираючий від руки ката, є самовбивцею не у меншій мірі, ніж той, хто сам завдає собі смертельного удару; немає ніякої підстави для різної класифікації цих двох різновидів добровільної смерті, якщо вся різниця між ними полягає тільки в матеріальних деталях виконання. Таким чином, перш за все ми отримуємо наступну формулу: самогубством називається всякий смертний випадок, що є безпосереднім або посереднім результатом позитивного або негативного акту, здійсненого самою жертвою.

Але це визначення недостатньо повно; воно не розрізняє двох абсолютно різних видів смерті. Не можна відносити до одного розряду і розглядати з однакової точки зору смерть людини, страждаючої галюцинаціями, який вискакує з вікна верхнього поверху, думаючи, що воно знаходиться в рівень із землею, і смерть психічно здорової людини, що вбиває себе цілком свідомо. Адже, строго кажучи, майже не можна вказати такого смертельного результату, який не був би близьким або віддаленим наслідком того або іншого вчинку самої постраждалої особи. Правда, причини смерті частіше лежать поза нами, чим усередині нас, але вони впливають на нас тільки тоді, коли ми самі вступаємо в сферу їх дії. Чи можна стверджувати, що смерть тільки тоді може називатися самогубством, коли

сама жертва, здійснюючи вчинок, знає, що він матиме смертельний результат? Що тільки гот дійсно вбиває себе, хто хоче цього, і що самогубство є навмисне вбивство самого себе? Перш за все це означало б визначити самогубство за допомогою такої ознаки, яка, які б не були його інтерес і важливість, лише насилу піддається спостереженню, а, отже, не легко може бути встановлений. Як дізнатися, що саме примусило дійову особу зважитися на самогубство; і, коли він зважився, чи бажав він саме смерті або переслідував іншу яку-небудь мету? Сам намір є дуже інтимний прояв волі і може бути що розглядається ззовні тільки найгрубішим і приблизнішим чином; воно вислизає навіть від внутрішнього спостереження. Як часто ми помиляємося щодо справжніх мотивів наших вчинків! Як часто ми пояснюємо наші вчинки благородними поривами, піднесеними міркуваннями, тоді як вони викликані дрібними відчуттями і сліпою силою рутини.

Загалом, вчинок не може визначатися метою, що переслідується дійовою особою, тому що однорідні рухи можуть відноситися до самих різних цілей. Якщо допустити, що самогубство має місце тільки у тому випадку, коли у людини був певний намір убити себе, - під наше визначення самогубства не підійшли б багато фактів, в істоті своєму, не дивлячись на різнорідність, що здається, цілком ідентичні з тими, яким ця назва дається рішуче всіма і яких не можна називати інакше, оскільки це означало б відняти у цього терміну всяке певне вживання. Солдат, що йде назустріч вірній смерті, для того, щоб врятувати свій полк, не хоче померти, а хіба в той же самий час він не є винуватцем своєї смерті в тому ж значенні цього слова, в якому воно застосовне до промисловця або комерсанта, що вбиває себе, для того, щоб избегнуть сорому і ганьби банкрутства. Те ж саме можна сказати про мученика, вмираючого за віру, про матір, що приносить себе в жертву своїй дитині, і т.д. чи Приймається смерть тільки як сумна, але неминуча умова тієї мети, до якої суб'єкт прагне, або ж він шукає її ради неї самої — в обох випадках він відмовляється від існування, і різні способи розрахунку з життям можуть бути розглядані тільки як різновиди одного і того ж класу явищ. Між всіма цими різновидами дуже багато основна схожість, для того, щоб їх не можна було об'єднати під одним родовим терміном, строго розрізняючи при цьому всі види цього роду. Правда, згідно буденному уявленню, самогубство є перш за все поривши відчаї у людини, яка більше не дорожить життям; але насправді людина аж до найостаннішого моменту прив'язана до життя, хоча ця прихильність і не заважає йому розлучитися з нею. У всіх випадках, коли людина відмовляється від того, що вважає своїм вищим благом, є, очевидно, загальні і істотні ознаки; навпаки, різнорідність спонукальних причин, що зробили вплив на саме рішення, може викликати лише другорядні підрозділи. Коли відданість чому-небудь тягнеться до позбавлення себе життя, то з наукової точки зору це

буде самогубством; ми побачимо далі, до якого розряду треба буде віднести цей випадок.

Загальним для всіх можливих форм цього вищого зречення є те, що вчинок, що освячує це зречення, здійснюється свідомо, що сама жертва у момент дії знає про подальший результат свого вчинку, які б не були мотиви, що привели її до здійснення цього вчинку. Всі смертні випадки, що мають цю характерну особливість, різко відрізняються від тих, в яких чоловік або не є знаряддям своєї смерті, або ж є їм тільки несвідомо. У подібних випадках не представляє надзвичайної трудності встановити, знав чи ні людина наперед про природні наслідки свого вчинку. Вони складають, таким чином, цілком певну, легко розпізнавану групу, яка внаслідок цього повинна мати спеціальну назву. Термін «самогубство» відповідає цьому поняттю, і нам немає потреби придумувати нове слово, оскільки до складу даної групи явищ входять величезна більшість випадків, званих цим ім'ям в буденному житті. Отже, ми можемо з визначеністю сказати: самогубством називається кожен смертний випадок, який безпосередньо або опосередковано є результатом позитивного або негативного вчинку, здійсненого що самим постраждало, якщо цей останній знав про результати, що чекали його. Замах на самогубство — це цілком однорідна дія, але тільки не доведене до кінця. Це визначення досить для того, щоб виключити з нашого дослідження все, що стосується самогубства тварин. Насправді, все, що ми знаємо про розумовий розвиток тварин, не дозволяє нам припустити у них наявність попередньої свідомості смерті, особливо ж допустити у них знання і розуміння засобів, що приводять до цього. Можна, правда, спостерігати випадки, коли тварини відмовляються входити в приміщення, де були убиті інші тварини. Можна подумати, що вони як би передчувають чекаючу їх долю. Насправді відчуття запаху крові є достатнім поясненням цього інстинктивного опору. Всі хоч трохи достовірні факти, в яких хочуть бачити самогубство тварин в справжньому сенсі цього слова, можуть бути пояснені абсолютно інакше. Якщо розлючений скорпіон жалить самого себе — що врешті-решт недостовірно, - те він робить це, мабуть, через автоматичну і несвідому реакцію. Рухова енергія, породжена у нього станом роздратування, вирішується випадково, абияк; буває іноді, що жертвою цих рухів падає сама тварина, і не можна з упевненістю сказати, чи представляло воно собі наперед наслідки свого вчинку. З іншого боку, якщо існують собаки, які відмовляються від ухвалення пици після смерті свого господаря, то це означає, що туга механічним чином позбавляє їх апетиту; такий стан спричиняє за собою смерть, але вона не є результатом, що наперед передбачається. Те, що ні утримується від їжі в цьому випадку, ні укус в попередньому не уживалося як засоби для досягнення цілком певної мети. Тут не вистачає ясно виражений характер самогубства, як ми його вже визначили раніше. Тому в подальшому викладі ми говоритимемо тільки про

самогубство людей.

Але це визначення не тільки має своєю перевагою усунення помилкових зближень або довільних висновків; вже тепер воно дає нам поняття про те місце, яке самогубство займає в загальному моральному житті людини. Воно нам показує, що самогубство не складає, як це можна було б думати, абсолютно відособленої групи фактів, не є якийсь винятковий клас жахливих явищ, що стоять поза всяким зв'язком з іншими видами поведінки. Навпаки, ми бачимо, що самогубство з'єднується з ними переривчастим поряд проміжних ступенів і виявляється тільки перебільшеною формою повсякденних вчинків. Насправді, тільки той випадок, як ми бачили вище, можна назвати самогубством, коли жертва в той момент, як вона здійснює вчинок, що перериває перебіг її життя, ясно усвідомлює те, що природним чином повинне з цього вчинку послідувати. Але ця свідомість може бути тієї або іншої сили; додайте йому краплю сумніву — і ви отримаєте вчинок, який вже не буде самогубством, але який близький йому по суті і відрізняється від нього тільки по ступеню. Людина, що свідомо піддає себе небезпеці ради іншої особи, але без явної загрози смерті, звичайно, не є самовбивцею, навіть якщо йому і довелося б померти. Цим ім'ям не можна також назвати необережного, як би людини, що грає із смертю, прагнучої в той же час уникнути її, або людини апатичного, який, не будучи ні до чого прив'язаний в житті, не дає собі праці поклопотатися про своє здоров'я і гине від своєї недбалості. І проте, всі ці види поведінки нічим корінним від самогубства у власному сенсі слова не відрізняються; вони породжують аналогічний напрям розуму, оскільки в рівній мірі зв'язані із смертельним ризиком, який не залишається таємною для дійової особи і перспектива якого це останнє не устрашає; вся різниця полягає в ступені вірогідності смертельного результату. Не без деякої підстави говорять іноді, що учений, виснаживши свої сили постійним неспанням, убив самого себе. Всі ці випадки малюють нам види зачаткового самогубства, і якщо, керуючи правильним методом, їх не треба змішувати з видами повного самогубства, то все ж таки не треба втрачати із виду і те відношення спорідненості, яка між ними існує. Самогубство отримує зовсім різне забарвлення в тому випадку, якщо воно нерозривно пов'язане з актами мужності або самовідкидання, і в тому випадку, якщо воно є результатом необережності або простій недбалості. У подальшому викладі буде зрозуміліше, в якому сенсі повчально це зближення.

II

Але хіба самогубство при такому його розумінні може цікавити соц. працівника? Якщо воно є індивідуальним вчинком, що стосується тільки даного індивіда, то, здавалося б, через це цілком повинно залежати від індивідуальних чинників, тобто бути предметом

вивчення психології. Насправді, хіба вчинок самовбивці не пояснюється звичайно його темпераментом, характером, передуючими обставинами, подіями його приватного життя? В даний момент нашим завданням не є дослідження того, в якому ступені і за яких умов буде законне таким чином вивчати питання про самогубство: але можна сказати тільки одне з повною достовірністю, а саме що воно може бути що розглядається з абсолютно іншої точки зору. Якщо замість того, щоб бачити в цих випадках абсолютно особливі для кожного з них обставини, що незалежні один від одного і вимагають кожне спеціального розгляду, узяти загальне число самогубств, здійснених даним суспільством в даний проміжок часу, то можна встановити, що отримана таким чином сума не з'явиться простій сумою незалежних між собою одиниць, голими зборами фактів, але що ця цифра утворює новий факт *suī generis*, що має свою внутрішню єдність і свою індивідуальність, а значить, свою особливу природу, тим більше для нас важливу, що вона по суті своєму глибоко соціальна. Якщо тільки спостереження не захоплює дуже обширного періоду часу, то для даного суспільства цифра самогубств залишається майже незмінною.

З року в рік обставини, при яких протікає життя народів, залишаються всі ті ж. Правда, трапляються іноді важливі зміни, але вони є тільки виключеннями. Можна, між іншим, бачити, що вони завжди співпадають з якою-небудь кризою, що швидкоплинно зачіпає соціальне положення країни.

Якщо спостерігати обширніший проміжок часу, то можна констатувати ще важливіші зміни; але тоді вони робляться хронічними; вони указують тільки на те, що характерні основи суспільства в той же самий час зазнали глибокі зміни. Цікаво відмітити, що зміни ці відбуваються зовсім не так поволі, як це їм приписується величезним числом спостерігачів, а навпроти, володіють різким і прогресуючим характером. Іноді після цілого ряду років, протягом яких цифри коливалися в дуже близьких межах, помічається підвищення, яке, після деякого коливання, встановлюється як постійна величина. Це доводить, що всяке порушення соціальної рівноваги, що раптово наступило, завжди вимагає достатнього часу для того, щоб проявити всі свої наслідки. Отже, еволюція самогубства виражається в хвилеподібних, послідовних і ясно розрізняних рухах, що здійснюються поштовхами, то посилюються, то припиняються, щоб негайно ж початися знову.

Можна бачити таку хвилю, що утворилася майже у всій Європі на інший день після подій 1848 р., тобто в різних державах впродовж 1850—1853 гг.; інша така хвиля почалася в Германії після війни 1866 г.; у Франції її можна було спостерігати раніше, в епоху апогею імперії — близько 1860 р. У Англії вона помічається близько 1868 р., тобто

після торгової революції, викликаної знов укладеними торговими договорами. Можливо, цією ж причиною створене те нове збільшення випадків самогубства, яке відноситься у нас до 1865 р. Нарешті, після війни 1870 р. почалося нове підвищення, яке захопило майже всю Європу, що до цих пір продовжується.

Кожне суспільство у відомий історичний момент має певну схильність до самогубства. Інтенсивність цієї схильності вимірюють звичайно відношенням загальної цифри добровільних смертей до населення без відмінності підлоги і віку. Ми назвемо цю цифрову величину *загальним відсотком смертності-самогубства, властивим певному суспільству*. Обчислюють його звичайно по відношенню до 1 000 000 або до 100 000 жителів. Цей відсоток не тільки постійний для довгого періоду часу, але незмінність його виявляється ще більшою, ніж та, якою володіють головні демографічні явища. Загальний відсоток смертності змінюється набагато частіше, з року в рік, і ті коливання, яким він піддається, набагато більш значительні. Для того, щоб переконатися в цьому, досить порівняти, якою мірою варіюють впродовж декількох років відсоток загальної смертності і відсоток самогубств.

Для того, щоб полегшити це порівняння, ми як по відношенню звичайних смертних випадків, так і по відношенню самогубств зобразимо відсоток кожного року, відправляючись від середньої цифри періоду, прийнятої за 100. Коливання з року в рік, а також відхилення від середнього відсотка робляться, таким чином, порівнянними між собою. І це порівняння показує, що впродовж кожного такого періоду розміри коливань набагато більш значительні на стороні загальної смертності, чим на стороні самогубства: в середньому перші коливання в два рази більше.

Тільки ухилення *minimuta* між двома послідовними роками виражається майже однаковою цифрою в обох випадках протягом двох останніх періодів. Але в динаміці загальної смертності цей *minimum* є виключенням, тоді як, навпаки, річні коливання самогубств відхиляються від нього лише як виняток. У цьому можна переконатися, порівнюючи середню цифру ухилень. Правда, якщо порівнювати не наступні один за іншим роки одного і того ж періоду, але середні цифри різних періодів, то відхилення, які спостерігаються у відсотку смертності, стають дуже незначними. Зміни в протилежному сенсі, спостережувані з року в рік і залежні від скороминущих і випадкових причин, взаємно нейтралізуються, коли за підставу розрахунку береться велика одиниця часу; вони зникають в середній цифрі, яка завдяки такій взаємній нейтралізації відхилень опиняється в достатній мірі постійної. Так, у Франції в 1841 —1870 рр. послідовно для кожного десятиліття середня цифра коливалася таким чином: 23,18; 23,72; 22,87. Але по-

перше, той факт сам по собі вже достатньо чудовий, що самогубство з року в рік виявляє таке ж, якщо не більше, постійність, як загальна смертність при порівнянні середніх за цілі періоди. Більш того, середній відсоток смертності досягає цієї правильності тільки в тому випадку, якщо він стає чимось загальним і безособовим, майже абсолютно нездібним характеризувати дане суспільство.

Насправді, середня смертність однаково стійка для всіх народів, що досягли одного і того ж рівня культури; в усякому разі, різниця буває дуже незначна. Так, у Франції вона коливається впродовж 1841 —1870 рр. близько 23 смертних випадків на 1000 жителів; в той же час в Бельгії вона досягає 23,93, 22,5, 24,04; у Англії—22,32, 22,21, 22,68; у Данії—22,65 (1845—1849 рр.), 20,44 (1855— 1859 рр.), 20,4 (1861 —1868 рр.). Якщо виключити з цього перерахування Росію, яка може вважатися європейською країною тільки географічно, то єдині великі держави Європи, у яких величина смертності відрізняється досить значно від вищенаведених цифр, це Італія, де рівень досягав ще в 1861 — 1867гг. 30,6, і Австрія, де він ще більш значителен, а саме 32,52. Навпаки, відсоток самогубств, майже не змінюючись по роках, подвоюється, потроюється, почетверяється і т.д. при переході з однієї країни в іншу. Значить, він значно більше, чим відсоток загальної смертності, специфічний для кожної соціальної групи і може розглядатися як її характерологическая межа. Він настільки тісно пов'язаний з тим, що є найглибшого і основнішого в кожному національному темпераменті, що той порядок, в якому розташовуються в цьому відношенні різні суспільства, залишається майже незмінним в самі різні епохи. Впродовж трьох періодів (1866—1870; 1871 — 1875; 1874— 1878 гг.—Прімеч. *ред.*) кількість самогубств зростала всюди, але і в цьому русі вперед різні народи зберігали незмінною відносну різницю; у кожного з них був свій коефіцієнт прискорення.

Відсоток самогубств указує на цілком певну закономірність явищ, що підтверджується одночасно і його перманентністю, і його змінністю; ця перманентність була б нез'ясовною, якби вона не залежала від поєднання зв'язаних між собою характерних ознак, які, не дивлячись на різномірність обставин, що оточують їх, одночасно затверджують один одного; змінність їх свідчить про індивідуальну і конкретну природу цих характерних рис, бо вони змінюються разом із зміною самій соціальної індивідуальності. Словом, ці статистичні дані виражають схильність до самогубства, до якої колективно схильне кожне суспільство. Ми тепер не розбиратимемо, в чому саме полягає ця схильність і чи складає вона стан *sui generis* колективної душі, що має свою власну реальність, або ж вона є тільки сумою індивідуальних станів. Хоча попередні міркування насилу узгоджуються з цією останньою гіпотезою, ми залишаємо зараз це питання

відкритим і говоритимемо про нього згодом на сторінках справжньої книги. Що б не думали із цього приводу, але схильність ця існує під тією або іншою назвою. У кожному суспільстві можна констатувати нахил до відомої кількості добровільних смертей. Такий нахил може служити предметом соціального вивчення в межах соціології. Цим-то питанням ми і маємо намір зайнятися.

Ми не збираємося дати можливо повніший перелік всіх умов, які можуть служити причиною окремих випадків самогубства, а ставимо собі завданням відшукати ті з них, від яких залежить строго певний факт, названий нами соціальним відсотком самогубств. Не можна не погодитися з тим, що ці два питання значно різняться між собою, не дивлячись на зв'язок, що існує між ними. Насправді, серед індивідуальних умов є, без сумніву, багато таких, які не є достатньо загальними для того, щоб зробити вплив на співвідношення між загальною цифрою добровільних смертей і чисельністю населення. Умови ці можуть вплинути таким чином, що той або інший окремий індивід позбавить себе життя, але вони не можуть підсилити або ослабити схильність до самогубства всього суспільства *in globo*. Так само, якщо ці умови не залежать від відомого стану соціальної організації даного суспільства, то вони не мають соціального віддзеркалення і тому можуть бути цікаві для психолога, але не для соціолога; предметом дослідження останнього служать причини, за допомогою яких можна надати дію не на окремих індивідів, а на цілу групу. Тому серед чинників самогубства соціолога торкаються тільки ті, які діють на ціле суспільство. Відсоток самогубств є продукт цих чинників, і ось чому вони повинні цікавити нас.

Такий предмет пропонованої нами книги, що обіймає по нашому плану три частини. Явище, яке доведеться нам тут пояснювати, може залежати або від причин внесоціальних в найзагальнішому сенсі цього слова, або від чисто соціальних причин. Ми спочатку займемося розглядом впливу перших і побачимо, що його або не існує, або воно дуже обмежено. Ми визначимо потім природу соціальних причин, той спосіб, яким вони здійснюють свою дію, і ті відносини, в яких вони знаходяться до індивідуальних станів, супроводжуючих різні види самогубства.

Закінчивши це дослідження, ми будемо в змозі з більшою точністю визначити, в чому полягає соціальний елемент самогубства, тобто в чому полягає ця колективна схильність, про яку ми тільки що говорили, а також в якому відношенні стоїть вона до інших соціальних фактів і яким чином виявилось б можливим вплинути на неї.

Залишається припущення, що самогубство є відомий момент божевілля; якщо воно саме по собі не є особливий вид божевілля, то немає такої форми душевних хвороб, в якій воно не могло б виявитися; воно стає у такому разі епізодичним хворобливим випадком, але що досить часто зустрічається. Чи можна з цих випадків, що повторюються, вивести

висновок, що самогубство немислиме в здоровому стані і що воно є відома ознака психічного захворювання?

Такий висновок був би дуже поспішним, оскільки серед вчинків психічно хворих людей є такі, які їм тільки властиві і які можуть вважатися для них характерними; але є і такі, які, навпаки, у них однакові із здоровими людьми, хоча у божевільних вони і отримують особливе забарвлення. Міркуючи *a priori*, немає ніяких даних для того, щоб поміщати самогубство в першу з цих категорій. Звичайно, психіатри стверджують, що більшість самовбивць, яких вони спостерігали, виявляли всі ознаки розумового розладу, але цього свідчення недостатньо для дозволу питання. Подібні спостереження дуже поверхневі, тим більше що з такого абсолютно спеціального досвіду не можна вивести ніякого загального закону. Самовбивці, спостережувані психіатрами, були, звичайно, психічнохворими людьми, але вони не можуть служити безперечним доказом гіпотези, що приводиться тут, особливо за наявності великого числа самовбивць, яких ці психіатри не спостерігали, і особливо зважаючи на чисельну перевагу останніх.

Єдиний правильний метод полягає в тому, щоб класифікувати самогубства, здійснені божевільними згідно їх істотним особливостям, і, таким чином, встановити головні типи самогубств в стані психічного розладу і провести точне дослідження, чи дійсно всі випадки добровільної смерті підходять під цю рубрику. Інакше кажучи, для того, щоб дізнатися, чи є самогубство акт, виключно властивий божевільним, треба визначити ті форми, які воно приймає при розумовому розладі, і вирішити потім питання, чи йому одному воно властиве. Фахівцями з цього питання зроблено дуже мало відносно класифікації самогубств божевільних, але проте можна вважати, що наступні чотири типи містять найбільш яскраві види. Основні риси цієї класифікації ми запозичуємо у *Jousset* і *Moreau de Tours*.

I. *Маніакальне самогубство*. Цей вид самогубства властивий людям, страждаючим галюцинаціями або маревними ідеями. Хворий вбиває себе для того, щоб уникнути уявної небезпеки або ганьби, або діє, як би покоряючись таємничому наказу, отриманому їм зверху і т.д. Але мотиви і форми розвитку цього виду самогубства відображають загальний характер тієї хвороби, від якої вони виникають, тобто тій або іншій манії. Відмінною рисою цього душевного захворювання є надзвичайна загальна рухливість. Найрізноманітніші і суперечливі відчуття і думки змінюють одна іншу в мозку маніяка з незвичайною швидкістю. Останній знаходиться тому як би в постійному вихорі настроїв, що чергуються. Ледве встигне фіксуватися одна смуга свідомості, як вона вже затуляється Іншою; то ж можна сказати і про причини, що викликають самогубства маніяків; вони

народжуються і зникають, перетворюючись з одних в інші з дивовижною швидкістю. Раптово з'являється галюцинація або маревний стан, які спонукають маніяка позбавити себе життя; вони спричиняють за собою спробу самогубства. Через декілька митей стан речей змінюється, і якщо спроба закінчується невдачею, то принаймні в даний момент маніяк її не відновлює, а якщо і повертається до неї пізніше, то через який-небудь інший мотив. Сама незначна подія може привести до самих раптових метаморфоз. Один подібний хворий, бажаючи накласти на себе руки, кинувся в річку, велику частину року не особливо глибоку. Він примушений був шукати достатньо глибокого місця для того, щоб втопитися, поки його не відмітив митний солдат. Вгадавши його намір, він прицілився і погрозив йому, що стрілятиме, якщо той не вийде з води. Негайно ж наш хворий вилазить з води, йде додому і вже не думає більш про самогубство.

П. Самоубийство *меланхоліків*. Цей вид самогубства зустрічається у людей, що знаходяться в стані вищого занепаду духу, якнайглибшої скорботи; у такому стані людина не може цілком розсудливо визначити свої відносини до осіб, що оточують його, і предметів. Його не привертають ніякі задоволення, все малюється йому в чорному світлі, життя представляється утомливим і безрадіним. Зважаючи на те що таке стан не припиняється ні на хвилину, у хворого починає прокидатися невідступна думка про самогубство; думка ця міцно фіксується в його мозку, і що визначають її загальні мотиви залишаються невідомими. Одна молода дівчина, дочка цілком здорових батьків, що провела дитинство в селі, винна була років в 14 виїхати в місто, для того, щоб продовжувати свою освіту. З цієї миті її охоплює невимовна туга; вона починає прагнути до самоти, і скоро в ній прокидається нічим бажання померти, що не перемогло. «Цілими годинами вона сидить нерухомо з опущеними очима, згорбившись, в позі і настрої людини, що передчуває щось зловісне; у неї дозріває тверде рішення втопитися, і вона шукає для цього найбільш відокремленого місця з тим, щоб ніхто не міг врятувати її». Проте, чудово усвідомлюючи, що її вчинок буде злочином, вона на деякий час відкладає його виконання. Через рік думка про самогубство з більшою силою охоплює її, і вона впродовж невеликої кількості часу робить декілька невдалих спроб накласти на себе руки.

Часто на тлі загального відчаю з'являються галюцинації і маревні ідеї, що безпосередньо ваблять хворого до самогубства, але в них немає тієї рухливості, яка помічається у тільки що розглянутого нами типу маніяків. Навпаки, ідеї ці цілком визначені і нерухомі, як і загальний стан духу, з якого вони виникають. Боязнь, що мучить хворого, докори, які він собі робить, нещастя, які він собі малює, завжди одні і ті ж. Якщо цей вид самогубства визначається уявними причинами, як і у попередньому випадку, то думка про нього

відрізняється своїм хронічним характером і тому невідв'язливий стоїть в мозку людини. Хворі, що належать до цієї категорії, спокійно обдумують всі деталі свого плану; у досягненні своєї мети вони проявляють навіть неймовірну постійність і іноді дивовижну хитрість. Постійна нестійкість думки маніяка дуже мало схожа на цю послідовність меланхоліка. У одного можна спостерігати тільки скороминуці спалахи, не обумовлені тривалими причинами, у іншого, навпаки, постійний настрій, тісно пов'язаний з самим характером хворого.

III. *Самогубство одержимих нав'язливими ідеями.* У цьому стані самогубство не обумовлюється ніякими мотивами, ні реальними, ні уявними, а тільки нав'язливою думкою про смерть, яка без всякої видимої причини всесильно володіє розумом хворого. Він одержимий бажанням накласти на себе руки, хоча чудово знає, що у нього немає до цього ніякого розумного приводу. Це інстинктивне бажання не підкоряється ніяким роздумам і міркуванням, подібно до тих нестримних потреб красти, вбивати, підпалювати, які раніше намагалися тлумачити як особливі види мономанії. Оскільки хворий віддає собі звіт в безглуздість свого бажання, то він пробує спочатку боротися з ним, але весь час, поки воля протриває цьому прагненню, хворий сумний, пригнічений, його груди стискає туга, яка з кожним днем посилюється. Через цю особливість даному виду самогубства дають іноді назву «Самогубство від туги» (*suicide anxieux*). Цей стан був чудово описаний одного разу одним хворим психіатрові *Brierre de Boisomont*. «Я служу в одній торговій фірмі і задовільно виконую покладені на мене обов'язки, але дію весь час, як автомат, і звернені до мене слова звучать в моїх вухах так, як якби вони лунали в порожньому просторі. Мене нескінченно мучить ні на хвилину думка, що не покидає мене, про самогубство. Цілий рік я вже знаходжуся в такому стані; спочатку воно було виражене лише неясно, а зараз, приблизно протягом двох місяців, воно не залишає мене ні на хвилину, хоча у мене немає ніякого приводу бажати смерті. Фізично я здоровий, ніхто в моїй сім'ї не був схильний до подібної душевної недуги, я не потерпів ніяких втрат, платня мого цілком достатньо для того, щоб доставляти собі властиві моєму віку розваги». Але тільки хворий припинив боротьбу з самим собою і вирішив убити себе, тривога його кінчилася і до нього повернувся спокій. Якщо спроба самогубства закінчується невдачею, то цього виявляється достатньо для того, щоб хворий на якийсь час заспокоївся; можна сказати, що у нього проходить саме бажання позбавити себе життям.

IV. *Автоматичне або імпульсне самогубство.* Цей вид самогубства так само мало мотивований, як і попередній; ні насправді, ні в уяві хворого для нього немає ніякої підстави. Різниця між ним і попереднім виглядом полягає в тому, що замість того, щоб

бути результатом нав'язливої ідеї, яка більш менш довгий час переслідує хворого і лише поступово опановує його волею, цей вид самогубства виникає від раптового і непереможного імпульсу. Думка в одну мить дозріває до кінця і викликає самогубство або принаймні штовхає хворого на ряд попередніх дій. Ця раптовість рішення нагадує нам те, що ми раніше бачили при тій або іншій манії; але самогубство маніакальне завжди має хоч і безрозсудне, але все таки підстава. Тут же, навпаки, думка про самогубство зароджується раптово і абсолютно автоматично, без готівки якого-небудь попереднього свідомого рішення, веде до фатальної розв'язки. Вид ножа, прогулянка але краю пропасти і т.д. миттєво породжують думку про самогубство, і виконання її так стрімко, що хворі часто абсолютно не усвідомлюють того, що відбулося. «Людина, - говорить *Brierre*, - спокійно розмовляє з друзями; раptom він раптово перескакує через бар'єр і кидається у воду. Його негайно ж витягують і питають про мотиви його вчинку. Він відповідає, що сам не знає про них і що він діяв під впливом сили, що управляла їм крім його волі». «Найдивовижніше, - говорить інший хворий, - що я абсолютно не можу пригадати, яким чином я підійнявся на вікно і яка думка була у мене тоді в голові; я абсолютно не хотів вбивати себе, принаймні в даний момент я не можу пригадати, щоб у мене було таке бажання». При слабкішому ступені хвороби люди відчувають наближення припадку, і їм вдається уникнути непереможної чарівності знаряддя смерті, якщо вони не озираючись біжать від нього.

Загалом, всі випадки самогубства серед психічнохворих позбавлені всякого мотиву, або визначаються абсолютно вигаданими мотивами. Величезна кількість добровільних смертей не можуть бути віднесені ні до тієї, ні до іншої категорії; більшість з них мають мотиви, не позбавлені реальної підстави; тому не можна, не зловживаючи словами, вважати кожную самовбивцю божевільною. Зі всіх випадків самогубства, що характеризуються нами, найважче, мабуть, відрізнити від самогубств, спостережуваних серед здорових людей, самогубство меланхоліків; дуже часто цілком нормальна людина, що кінчає з собою, знаходиться в край пригніченому і пригнобленому стані, як і людина, страждаюча хворобливою меланхолією. Але все таки між ними завжди існує основна відмінність; стан духу першого і витікаючий з цього стану вчинок мають деяку об'єктивну причину, тоді як у другого самогубство не стоїть ні в якому зв'язку із зовнішніми обставинами. Загалом, самогубства психічно ненормальних людей відрізняються від інших точно так, як і ілюзія і галюцинації відрізняються від нормальних сприйнять і як автоматичні імпульси — від цілком свідомих вчинків. Можливий, звичайно, безперервний перехід від одних до інших, але якби це було достатньою причиною для того, щоб ототожнювати їх, то довелось б взагалі усунути відмінність між

здоров'ям і хворобою, бо друга — тільки видозміна першого.

Якби навіть і вдалося встановити, що середні люди ніколи не позбавляють себе життя і що що вирішуються на самогубство є деякою аномалією, то все ж таки це не давало б нам має рацію дивитися на божевільня як на неодмінну умову самогубства; божевільний не є просто людина, що трохи інакше думає і поступає, чим звичайна середня маса, тому тісно пов'язати самогубство з божевільням можна тільки в тому випадку, якщо доволі обмежити значення слів. «Той, хто, слухаючи тільки голосу благородства і великодушності, піддає себе явній небезпеці або ж неминучій смерті і добровільно жертвує життям в ім'я закону, віри або порятунку своєї батьківщини, не може називатися самовбивцею», - вигукує Esquirol і наводить приклади Дешія, Асса і т.д. Falret *так само* відмовляється вважати самовбивцями Курція, Кодра і Арістодема; подібним же чином Bourdin *виключає* з поняття самогубства всі випадки добровільної смерті, не тільки викликані твердістю у вірі або в політичних переконаннях, але навіть екзальтацією відчуття. Але ми знаємо, що природа спонукальних причин, що безпосередньо визначають собою самогубство, така, що вони не можуть ні служити для нього визначенням, ні провести межу між самогубством і несамогубством. Всі випадки смерті, що є результатом вчинку самої постраждалої особи, що діяла з повною свідомістю цього результату, представляють, незалежно від своєї мети, дуже істотна схожість для того, щоб їх можна було розподілити по різних пологах; при найрізноманітніших мотивах вони можуть вважатися тільки різновидами одного і того ж роду; крім того, щоб встановити подібну відмінність, потрібний інший який-небудь критерій, а не переслідувана жертвою мета, яка завжди більш менш проблематична. Таким чином, ми можемо принаймні встановити групу самогубств, в яких відсутній елемент божевільня. Але якщо вже виключенням відкрити вільний вхід, то важко буває потім закрити його, тому що між смертями, вселеними винятковою великодушністю, і смертями, викликаними відчуттями менш піднесеними, не існує різкої межі; перехід від одних до інших здійснюється без жодного видимого стрибка. І якщо перші з цих випадків називати самогубством, то чом би не кваліфікувати таким же чином і другі. Отже, ми встановили, що є величезна кількість випадків самогубства без всякої домішки божевільня; їх можна розпізнавати за двоюкою ознакою: по-перше, вони цілком обдуманні, по-друге, уявлення, з яких складається мислення подібних суб'єктів, не є галюцинаціями в чистому вигляді. Зі всього сказаного ясно, що цей так питання, що часто піднімається і хвилює, може бути дозволене без втручання проблеми свободи. Для того, щоб дізнатися, чи всі самовбивці — божевільні, ми не задавалися питанням, чи вільно вони діють; ми засновували свою думку винятково

на емпіричних ознаках, які представляють для нашого спостереження різні види добровільної смерті.